Міністерство освіти і науки України
Міністерство внутрішніх справ України
Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації
Управління Міністерства внутрішніх справ України в Полтавській області
Полтавський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського
Центр практичної психології і соціальної роботи Полтавського ОІППО

КОРЕКЦІЯ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКАХ

(програма та інформаційно-методичні матеріали)

Полтава 2013

Міністерство освіти і науки України
Міністерство внутрішніх справ України
Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації
Управління Міністерства внутрішніх справ України в Полтавській області
Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
ім. М. В. Остроградського
Центр практичної психології і соціальної роботи Полтавського ОІППО

КОРЕКЦІЯ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКАХ
(програма та інформаційно-методичні матеріали)

Муліка Катерина Миколаївна, завідувач центру практичної психології і соціальної роботи ПОІППО

Ахіджанян Жанна Суренівна, підполковник міліції, начальник сектору кримінальної міліції у справах дітей УМВС України в Полтавській області

Драч Наталія Володимирівна, методист Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ім. М. В. Остроградського

Полтава 2013

Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках (інформаційно-методичні матеріали та програма) / [К. М.Муліка, Ж. С. Ахіджанян, Н. В. Драч]. – Полтава : ПОІППО, КМСД УМВС України в Полтавській області, 2013. – 90 с.

Схвалено експертною комісією при обласному центрі практичної психології і соціальної роботи ПОІППО, протокол № 13, 2013 рік.

Рецензент: Григорович В. В. майор міліції, начальник сектору психологічного забезпечення УКЗ УМІС

Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках (програма та інформаційно-методичні матеріали) розроблені на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 р. № 1039-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні».

Програма та інформаційно-методичні матеріали спрямовані на надання соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які перебувають на обліках; підготовку, підвищення кваліфікації фахівців, які працюють з неповнолітніми, що вчинили правопорушення.

ЗМІСТ

ВСТУП 5

I. ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК 7

1.1. ТЕОРІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ 7

1.2. ДЕВІАНТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТЕМПЕРАМЕНТУ 10

1.3. ПРИЧИНИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ 13

1.4. АКЦЕНТУАЦІЯ ХАРАКТЕРУ І ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА 16

1.5. ПІДЛІТКОВИЙ ВІК 19

1.5.1. Соціальна ситуація розвитку 21

1.5.2. Провідна діяльність 23

II. ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКАХ 26

2.1. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА 26

2.2. ОРІЄНТОВНА СІТКА РОЗПОДІЛУ ГОДИН 29

2.4. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЗАНЯТЬ 34

III. ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКАХ 74

ГЛОСАРІЙ 79

ДОДАТКИ 85

ДОДАТОК 1. Опис ситуацій для проведення просвітницької роботи щодо правової тематики з підлітками 85

ДОДАТОК 2. Орієнтовний перелік діагностичних методик для визначення психологічних причин делінквентної поведінки 89

ВСТУП

Напружена, нестійка соціальна, економічна, екологічна, ідеологічна ситуація, що десятиріччями панує в українському суспільстві, обумовлює зростання різних відхилень в особистісному розвитку і поведінці підростаючого покоління. У дітей та підлітків усе частіше діагностується відсутність чітких життєвих планів, відчуття безнадійності і роздратування, тривожності. Найбільш гостро цей процес проявляється на межі переходу з дитинства у дорослий стан – у підлітковому віці.

Асоціальні дії підлітків виступають як: засіб для досягнення значимої цілі; спосіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби та переключення діяльності; самоціль, яка задовольняє потребу у самореалізації та самоствердженні.

Асоціальна поведінка неповнолітніх має низку особливостей [14, 5] :

- Імпульсивність, рухова та вербальна активність;
- Неврівноваженість процесів збудження та гальмування;
- Підвищена емоційна збудливість;
- Недостатність життєвого досвіду та низький рівень самокритики;
- Нездатність до внутрішньої оцінки життєвих обставин;
- Негативізм та прагнення незалежності;
- Підвищена навіюваність та схильність до наслідування;
- Низька правова обізнаність.

Причини збільшення кількості неповнолітніх, які здійснюють протиправну поведінку криються у складній взаємодії соціального середовища і особистісного розвитку.

На кінець 2012 року у підрозділах кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ України перебуває 14 тисяч 213 дітей, з них 1 тисяча дівчат.

Особливістю криміногенної ситуації в підлітковому середовищі є зміна її структури в бік зростання корисливих злочинів. Найпоширенішими злочинами залишаються крадіжки, тобто майнові злочини (майже 66%). Значною мірою на стан оперативної ситуації впливає незайнятість населення та трудова міграція [25].

Упродовж 8 місяців 2013 року на території Полтавської області виявлено 302 кримінальних правопорушення учинених дітьми або за їх участю, з них – 67 правопорушень учинені у групі (*змішані*), 37 – групою неповнолітніми, 2 – тяжких тілесних ушкоджень, 180 – крадіжок майна, 22 – пограбувань, 4 – розбійних нападів, 23 – шахрайств, 5 – хуліганств, 14 – злочинів пов’язані з наркотиками.

Усього зареєстровано 219 учасників злочинів, з них: 75 – учнів шкіл та 63 – учнів ПТУ, 12 – осіб вчинили злочин у стані сп'яніння, 59 – осіб вчинили злочини у групі, у 21 особи судимість не знята та не погашена [12].

У 2012 році, в рамках круглого столу, організованого в Академії адвокатури України йшлося про реформування органів досудового та судового слідства від **репресивно-профілактичних методів роботи до профілактично-виховних**.

Поряд із формами, які стали традиційними у роботі з делінквенціями (діяльність центрів, штабів, комісій з профілактики правопорушень) та спрямовані переважно на проведення бесід, повчань, настанов, а інколи і погроз, нині варто у практику вводити нові форми, спрямовані на формування особистісної зрілості, адекватної самооцінки, комунікаційних навичок, здатності оцінювати свої вчинки та нести відповідальність тощо. Враховуючи специфічність та природність реакції групування у підлітковому віці, слід надавати особливе значення використанню групової психокорекції.

Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках, укладена на виконання листа МВС України, Управління Міністерства внутрішніх справ України в Полтавській області від 09.09.2013 № 37 / 933 / СВ, для організацій корекційної роботи з підлітками, які перебувають на обліках, у тому числі у КМСД.

Метою збірки є формування готовності працівників кримінальної міліції, соціальних педагогів, практичних психологів, вихователів та інших зацікавлених до запровадження інноваційних, гуманістичних форм та методів роботи з неповнолітніми. Розширити знання щодо особливостей розроблення та запровадження корекційних програм для неповнолітніх, які перебувають на обліках.

Матеріали збірки будуть важливими кроками до переходу від репресивно-профілактичних до профілактично-виховних методів роботи з дітьми та підлітками, які перебувають на обліках.

Завдання збірки:

- Надати інформацію про: причини / фактори делінквентної поведінки, теорії її формування; особливості підліткового віку; вплив особистісних особливостей (акцентуацій характеру, темпераменту) на формування делінквентності.
- Ознайомити з принципами, інноваційними формами та методами психокорекції асоціальної поведінки.
- Сформувати навички організації корекційної роботи на науковій, діагностичній основі, відстежувати результативність корекційного впливу.
- Озброїти конкретними методичними матеріалами (програмою, інтерактивними вправами, інформаційними повідомленнями) для організації корекційної роботи з дітьми, які перебувають на обліках.

Збірка матеріалів містить: інформаційний блок щодо природи делінквентної поведінки; програму корекції поведінки дітей, які перебувають на обліках; методичні матеріали щодо розроблення програм корекції; глосарій; додатки.

І. ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЛОК

1.1. ТЕОРІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

(використані авторські матеріали наукового співробітника УНМЦ ППСР АПН України Ю. А. Луценка)

Таблиця 1

№ з/п	Теорія	Автори	Визначення причин протиправної поведінки
СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД			
1.	Аномії	Е. Дюркгейм	**Правопорушення** - прояв аномії-такого стану суспільства, коли значна кількість його членів не вважає за потрібне дотримуватись соціальних норм. Аномія є наслідком перехідного характеру епохи, коли дотримання старих норм права, моралі не дає можливості людині повноцінно існувати.
2.	Соціальної дезорганізації	У. А.Томас, Ф. Знанецький, Т. Шибутані та ін.	**Протиправна поведінка** - результат такого стану суспільства, коли його члени не усвідомлюють спільності, взаємної відповідальності, а соціальні інститути (правоохоронні органи, установи суспільного виховання, сім'я) не здатні у повній мірі контролювати дотримання норм та забезпечити дітей необхідним вихованням.
3.	Можливостей	Р. К. Мертон	**Протиправна поведінка** - наслідок аномії, якає результатом неузгодженості соціальних цінностей-цілей (того, заради чого варто жити) і прийнятних з т. з. суспільства засобів їх досягнення (соціальних норм). Існуючі норми поведінки не дають можливість всім людям в рівній мірі досягнути успіху. Отже, протиправна поведінка може бути „ненормальним" засобом досягнення загальноприйнятих, „нормальних" цілей
4.	Субкультур (культурна теорія)	Селлін, Міллер, Е.Сазерленд	Особи, які не можуть ствердитись в межах загальноприйнятих суспільстві норм, об'єднуються в свої групи і створюють свою субкультуру, свої норми, що більш лояльні або навіть протилежні нормам пануючої соціальної групи. У таких групах можуть дозволятися або заохочуватися правопорушення, отже з точки зору суспільства вони є кримінальними. **Протиправна поведінка** -результат орієнтації людини, зокрема - підлітка на норми і цінності кримінальної субкультури
5.	Стигматизації-(таврування)	Ч.Беккер, Ф.Таненбаум,	**Протиправна поведінка** - результат навішування тавра правопорушника на дитину, що спонтанно, випадково порушує норми пануючої соціальної групи або просто не схожа на представників більшості. В результаті

№ з/п	Теорія	Автори	Визначення причин протиправної поведінки
		Е.Лемерт	санкцій з боку суспільства дитина шукає собі захист в кримінальній групі, яка її приймає і заохочує її протиправну поведінку
6.	Радикальна кримінологія	О.Турк, Квінні, Янг, Тейлор	**Протиправна поведінка** - протест окремих осіб і дискримінованих соціальних груп (наприклад, підліткових угруповань, національних і расових меншин) проти пригноблення з боку держави, влади, правоохоронних структур.
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД			
1.	Теорії психофізіологічної схильності	Г. Айзенка, К.Леонгард, А.Е.Личко	Загострення певних рис темпераменту (екстраверсія, нейротизм), акцентуації характеру та психопатії роблять людину менш адаптованою в певних ситуаціях, сприяють скоєнню нею асоціальних вчинків та формуванню **протиправної поведінки** за умов негативного впливу соціального оточення.
2.	Психоаналіз	З.Фрейд	**Протиправна поведінка** реалізує асоціальні неусвідомлені прагнення або дозволяє позбутися нервової напруги, реалізувати зайву енергію. Це стає можливим внаслідок несформованості структур супер-его і механізмів психологічного захисту, які мали б стримувати асоціальні потяги особи.
3.	Індивідуальна психологія	А.Адлер	Кожній людині властивий комплекс неповноцінності, який вона долає завдяки прагненню до переваги над іншими. Проте таке прагнення врівноважується почуттям спільності з іншими людьми. **Протиправна поведінка** може бути засобом компенсації почуття неповноцінності при недостатньому розвитку почуття спільності та соціальних інтересів.
4.	Неофрейдизм		**Протиправна поведінка** - засіб компенсації внутрішнього конфлікту, викликаного страхом перед суспільством і прагненням бути частиною суспільства. Якщо через певні причини людина не здатна подолати соціальну тревогу, вона може тікати від суспільства або вступає в боротьбу з ним, порушуючи його норми.
5.	Біхевіоризм	Б.Ф.Скінер	**Протиправна поведінка** - результат засвоєння протиправних стереотипів поведінки в ситуації, коли спонтанні асоціальні дії індивіда отримають позитивне підкріплення, з боку оточуючих або Задовольняють потребу та не отримують негативного підкріплення.
6.	Соціального научіння	Дж. Роттер А. Бандура	Людина скоює **протиправні вчинки,** якщо очікує отримати у відповідь значиме для неї позитивне підкріплення з боку оточуючих. ЇЇ очікування формуються як на основі досвіду власної поведінки, так і на основі спостережень за поведінкою інших. Отже, протиправні стереотипи поведінки можуть

№ з/п	Теорія	Автори	Визначення причин протиправної поведінки
			засвоюватись дитиною і тоді, коли вона просто спостерігає та імітує успішні злочинні дії або безкарність інших. Соціальне научіння може відбуватися на основі зразків, що поширюються засобами масової інформації та масовою культурою.
7.	Обумовленого сумління	Г.Айзенк	**Протиправна поведінка** - наслідок несформованості обумовленого сумління. Обумовлене сумління - рефлекс, що формується у людини в ранньому дитинстві в результаті покарань, які вона отримує від батьків за аморальні вчинки. Він проявляється в почутті ірраціонального страху та сорому, що людина відчуває, коли у неї виникають асоціальні наміри, під час або після скоєння асоціальних дій і таким чином утримує людину від девіантної поведінки.
8.	Когнітивна теорія	Ж.Піаже, Л.Колберг	**Протиправна поведінка** - результат несформованості механізмів правової та моральної саморегуляції поведінки через нездатність зрозуміти універсальне значення правових та моральних норм; результат неспроможності індивіда ототожнити власні дії з правовими нормами.
	Гуманістичні теорії	К.Роджерс, В. Е. Фракл, А. Маслоу	**Протиправна поведінка** - результат неусвідомлення смислів життя; результат неадекватної, частіше - заниженої самооцінки, перешкод на шляху самоактуалізації, незадоволення базових потреб особистості.

Кожна з представлених теорій показує один із чинників або механізмів формування протиправної поведінки у людини, зокрема, в підлітковому віці. Узагальнюючи ці теорії, можна сказати, що формуванню протиправної поведінки у підлітковому віці сприяють такі чинники:

- Відсутність умов для задоволення потреб, самореалізації та самоствердження;
- Наявність у дитини патохарактерологічних відхилень, некомпенсованих психологічних проблем, міжособистісних конфліктів;
- Несформованість інтелектуальних, емоційно-вольових якостей дитини, її адекватної самооцінки, нерозвиненість духовної сфери, світогляду, що, як правило є наслідком розвитку дитини в несприятливих умовах;
- Невміння неповнолітнього вирішувати проблемні ситуації та задовольняти потреби соціально прийнятним засобом;
- Відсутність чіткої системи норм і цінностей у середовищі, де дитина виховується;
- Наявність в полі зору дитини кримінальних субкультур та субкультур, що вважаються девіантними, прикладів успішної протиправної поведінки;

- Знаходження дитини в умовах, що погіршують її психічний стан;
- Неналежне виконання інститутами виховання своїх функцій;
- Некоректні педагогічні дії щодо підлітка та надмірний контроль за його поведінкою.

1.2. ДЕВІАНТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Темперамент є однією із найбільш значимих властивостей особистості. Темперамент відносять до біологічно обумовлених структур особистості. Він визначає наявність багатьох психічних відмінностей між людьми, у тому числі за інтенсивністю та стійкістю емоцій, глибиною емоційних вражень, темпу, енергійності дій, а також по цілій низці інших динамічних характеристик. Його основу складають певні комбінації особливостей нервової системи індивіда, з якими він народжується, а саме: сила, рухливість та врівноваженість. Темперамент визначає силу й швидкість наших реакцій на події життя, ступінь емоційності й нервової збудливості особистості.

На сьогодні існує багато підходів до дослідження темпераменту. Однак, більшість дослідників визнає, що темперамент – біологічний фундамент, на якому формується особистість як соціальна істота, а властивості особистості, обумовлені темпераментом, є найбільш стійкими та довготривалими.

В залежності від найбільш поширених комбінацій виділяють холеричний, сангвінічний, меланхолічний та флегматичний типи темпераменту (таблиця 3).

Таблиця 3

Типи темпераменту у залежності від основних властивостей нервово-психічних процесів (за Ю. З. Гільбухом)

Тип темпераменту	**Властивості нервово-психічних процесів**		
	Сила (збудження та гальмування)	**Рухливість (швидкість переходу одного нервового процесу в інший; проявляється у зміні поведінки відповідно до ситуації)**	**Урівноваженість (процесів збудження та гальмування)**
Холеричний	+	+	-
Сангвінічний	+	+	+
Флегматичний	+	-	+
Меланхолічний	-	+	-

Умовні позначення: + означає наявність вказаної властивості;
- наявність протилежної властивості.

Сила та рухливість нервово-психічних процесів полягає у здатності людини навантажувати себе різноманітними розумовими діями, сприймати, запам’ятовувати, передавати інформацію та досвід. Високий нервово-психічний

потенціал має реалізуватися у спортивній, лідерській активності. У несприятливому культурному середовищі незадоволення нервово-психічної активності призводить до асоціальної спрямованості. З'єднувальним ланцюжком між темпераментом та характером виступають два параметри психічної індивідуальності (Г. Айзенк) – **екстраверсія,** extra – зовні, **інтроверсія** intro – всередині, versio – повертати та **нейротизм** (емоційна нестабільність) – емоційна стабільність.

Б. М. Теплов пропонує наступне визначення темпераменту: «Темпераментом називається характерна для даної людини сукупність психічних особливостей, пов'язаних з емоційною збудливістю, тобто швидкістю виникнення почуттів, з одного боку, та силою – з іншого».

Параметр екстраверсії - інтроверсії характеризує ступінь, до якого людина схильна транслювати свої думки, відчуття зовні. Для екстравертів типовим є прагнення до широкого та регулярного спілкування. При цьому нерідко відбувається відчуження від власного «Я»: людина не аналізує свій внутрішній світ, мало задумується над своїми минулими та майбутніми діями. На противагу їм інтроверти зосереджені на своєму внутрішньому світі, схильні до самоаналізу, має місце некомунікабельність, соціальна пасивність, навіть замкнутість.

Призводити до агресивної поведінки підлітка може певний тип темпераменту дитини.

Найменше схильні до активної агресії **меланхоліки.** Меланхолік вирізняється порівняно малою різноманітністю емоційних переживань, але великою їх силою та тривалістю. Меланхоліки відгукуються далеко не на всі події, але коли відкликається, то дуже сильно їх переживає, хоча мало демонструє свої переживання. Часті нервові зриви, вони постійно перебувають у стані емоційного стресу, будь-яка дрібниця їх і виводить із рівноваги. Для дитини-меланхоліка стресовою є будь-яка ситуація змагання й будь-які нововведення. Складні ігри, особливо тривалі, стомлюють її і доводять до стресу. Вона швидко стомлюється й вимагає перерв у діяльності. Такі діти мають підвищену чутливість і вразливість, страждають від невпевненості в собі, часто плачуть. При цьому реакцією на стрес у меланхоліка є занурення у себе та свої переживання. Меланхолік воліє усамітнюватися та страждати мовчки. Можливий для нього вид агресії − пасивний, коли агресивність спрямовується не на інших, а на себе самого, і тому саме меланхоліки найбільш схильні до самогубств. Хоча холерики та меланхоліки на протилежних полюсах по параметру сили - слабкості нервових процесів, їх нерідко не розрізняють через притаманній їм високої імпульсивності поведінки. Між тим, імпульсивність буває різною. Тенденція перебивати співрозмовника у холерика викликана самовпевненістю, відчуттям сили власного «Я», прагненням утвердити або реалізувати свої переваги. У той час меланхоліки навпаки, перебивають, щоб

знати тривожність, невпевненість в собі, прагненням випередити несприятливу для себе ситуацію, уберегтися від неприємностей.

Не схильні до активної агресії й **флегматики.** Їхня нервова система добре врівноважена, і їх практично неможливо вивести із себе. Навіть серйозні проблеми флегматик сприймає, залишаючись зовні спокійним. Флегматики – люди повільні, врівноважені та спокійні. Почуття флегматика майже ніяк не проявляються. Він добре переносить труднощі. Єдине, що є для нього складним, це необхідність швидко реагувати в ситуаціях, що змінюються. Щоб домогтися агресивної поведінки від флегматика, треба систематично доводити його. Але це вкрай рідкий випадок, майже на грані неможливого. На відміну від меланхоліків, флегматики не схильні й до пасивної агресивності.

Сангвінік за своєю природою не агресивний і найчастіше воліє вирішувати проблемні й навіть конфліктні ситуації мирним шляхом. Сангвініки люди швидкі, рухливі, емоційно відгукуються на події. Почуття сангвініків виражаються безпосередньо у їх поведінці, але вони не сильні та легко змінюють одні одних. Він життєрадісний і оптимістичний, дуже товариський. Дитина-сангвінік обожнює нові обличчя й нові місця, їй необхідні зміни. Якщо сангвінікові нудно, він стає млявим і не може сконцентруватися на тому, що відбувається тут і зараз. У стресовій же ситуації сангвінік буде захищати себе активно, але обдумано. Типовий сангвінік спочатку переконається, що мирний шлях вирішення проблеми неефективний, і тільки потім удасться до агресії. Агресивна поведінка для нього буде усвідомленою необхідністю. У пасивну агресивність сангвініка може «загнати» почуття провини й відповідальності за власну помилку.

Природну схильність до активної агресії мають **холерики** внаслідок їхньої крайньої неврівноваженості, як нервової, так і емоційної. Холерики люди швидкі, інколи поривисті, почуття швидко з’являються, яскраво виражаються у мовленні, міміці, жестах: схильні до бурхливих емоційних реакцій, їх дуже легко вивести з терпіння. Підвищена збудливість відповідних реакцій призводять до того, що багатьом дітям-холерикам властиво спочатку зробити й тільки потім подумати, як потрібно було діяти. Якщо щось їх захопило, вони займаються надзвичайно інтенсивно, але швидко стомлюються й не можуть продовжувати. Звідси й часта зміна настрою, різкі зміни інтересів, нетерплячість і нездатність до очікування. Нервовий спад і загальний занепад сил приводить до роздратування, а тому холерики найчастіше вступають у конфлікти й найбільше підвладні нервовим зривам. Їм також властива й пасивна агресія, що призводить до депресій, іноді стійких і затяжних. Під впливом моменту холерик здатний вчинити самогубство.

1.3. ПРИЧИНИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Природа делінквентної поведінки має органічний, особистісний, соціальний та надособистісний контекст (за Докторович М. О. [2]).

• *Органічний.* Ключовим фактором розуміння біологічної сторони проблеми підліткової девіації є дисгармонія статевого дозрівання (прискорення або затримка). Затримка статевого дозрівання у асоціальних підлітків зустрічається у 3-4 рази частіше, ніж у загальній популяції даного віку (Toni T. Naselli P. 1971 р.). На фоні дисгармонії статевого дозрівання, напруженості статевих перетворень декомпенсація різних видів недостатності центральної нервової системи (генетичні пороки розвитку, залишкові явища пренатального розвитку, пологових та післяродових інфекцій тощо) призводить до того, що у підлітків часто загострюються окремі риси характеру, психічні відхилення, підвищується схильність до асоціальних реакцій, обумовлених ситуативно.

Ознаки мінімальної мозкової дисфункції (ММД) діагностуються у дітей та підлітків з асоціальними формами поведінки у межах від 20-90% (зарубіжні дослідники), 28-84 % – дослідження вітчизняних психіатрів Гороховська В. В.,1973 р., Гур'єва В. А., 1971 р., Гиндикін В.Я. 1980 р., 28-84 % дослідження Сєдих К. В. 1995 р. [12].

Явища мінімальної мозкової дисфункції проявляються у порушенні окремих психічних процесів, а саме: пам'яті, уваги, працездатності, вони пов'язані як із недостатнім продукуванням, виснаженням так і з пересиченістю внаслідок недостатньої інтелектуальної організації діяльності (Тжсесоглава, 1979; Сєдих К. В., 1995). У таких підлітків часто спостерігаються занижені показники рівня вербального інтелекту за рахунок обмеженості знань та уявлень, бідності мовлення.

Окремі психофізіологічні показники, такі, як низький рівень збудження нервової системи, є причиною пошуку додаткових стимуляторів збудження і недостатньої спроможності контролювати власну поведінку. Спостерігається реактивність щодо покарання.

Дослідження у галузі генетики поведінки засвідчили, що антисоціальна поведінка має потужний генетичний компонент [2].

• *Особистісний.* Факторами ризику делінквентної поведінки є наявність у підлітків таких акцентуацій характеру як нестійка, гіпертимна, істероїдна, епілептоїдна. Делінквентна активність корелюється з особистісними факторами вищого порядку (екстраверсією, нейротизмом і психотизмом) та нижчого порядку (низька самооцінка, імпульсивність, схильність до ризику, агресивність, ворожість). Делінквентні підлітки характеризуються низьким рівнем особистісної зрілості.

Делінквентна поведінка детермінована прагненням задовольнити наявні потреби або реакцією на фрустрацію значимих потреб. Агресія – це реакція на фрустрацію. Під фрустрацією розуміється психічний стан, що виникає при блокаді актуальних потреб. Robbins E., (1970) визначив головним мотивом асоціальної поведінки підлітків – протест по відношенню до духовних цінностей батьків та суспільства вцілому [19].

• *Соціальний.* Хаотичний, непослідовний стиль виховання та дефіцит батьківської любові мають значний зв'язок з делінквентністю дитини. Діти часто засвоюють батьківську поведінку шляхом моделювання. Материнська депресія також є взірцем поганого пристосування до оточуючого середовища. Важливими предикторами делінквентності є низький локус контролю та низький рівень самоповаги. Виявлена кореляція між низькою самоповагою та шкільними проблемами [2].

• *Надособистісний.* Масове транслювання сцен насилля, жорстокості, гомосексуалізму часто за своєю сутністю є посібником для делінквентів-початківців. Соціум, для якого нормою є високий рівень насильства та злочинності, безвідповідальності є сприятливим для формування покоління делінквентів.

К. С. Лебединська. М. М. Райська, Г. В. Грибанова виділяють наступні ризики делінквентної поведінки: *біологічні, психологічні, соціальні*.

Відсоток неповних сімей в Україні, у яких виховуються неповнолітні настільки високий, що це може розцінюватися як порушення природного середовища розвитку підростаючого покоління : 21 % сімей, у яких виховуються діти до 18 років – це неповні сім'ї. В умовах виховання дитини одним із батьків часто відсутня можливість спостерігати та засвоювати різні моделі поведінки (чоловічі та жіночі), рольові поведінкові установки. Наявність у сім'ї одного типу батьківської любові може бути загрозливою для дитини: безумовна материнська любов породжує психопатів, а умовна батьківська – невротиків.

Втім, І. Кон, Г. Маньківський та інші вважають сімейні умови неоднозначним фактором причин делінквентності. Говориться про перебільшену кореляцію між структурною деформацією сім'ї та злочинністю неповнолітніх (2/3 з них виросли у повних сім'ях), **вирішальним фактором є якість емоційних зв'язків між членами сім'ї** [19].

Спостерігається ситуація перекладення споконвічно батьківських функцій на дошкільні заклади, школу, інші установи; зменшення тривалості та збіднення спілкування у сім'ї; дефіциту сімейного тепла та уважного ставлення однин до одного; відсутності спільної з дорослими, корисної діяльності. Замість особистісно пізнавального спілкування з батьками використовуються вузько прагматичні форми – з приводу виконання-невиконання уроків, режимних моментів тощо. Збіднення та формалізація контактів поруч із підвищеними

Отже, виділяються наступні причини делінквентної поведінки:

Проблеми сім'ї:

- Асоціальний тип поведінки батьків;
- Конфліктні, кризові сім'ї;
- Порушення педагогічного впливу (гіпо, гіперпротекція);
- Обмеження педагогічного впливу.

Адиктивна поведінка:

- Залежність від вживання алкогольних та наркотичних речовин і прекурсорів;
- Залежність від комп'ютерних ігор, музики, телебачення, спортивний або релігійний фанатизм;

Стереотипи асоціальної поведінки:

- Засвоєння агресивної, аморальної, делінквентної поведінки (часто отримуючи схвалення або підтримку з боку інших учасників ситуації).

Акцентуації характеру:

- Загострення певних рис характеру, які проявляються у певних умовах або у певних обставинах; раннє виявлення сприяє ефективній корекції акцентуацій;

Викривлені уявлення і переконання:

- Засвоєні ірраціональні уявлення, які суперечать реальності, нормам права і моралі. Наприклад: «в житті все потрібно спробувати».

Незадоволені потреби:

- Неспроможність або небажання задовольнити потреби правомірним способом;
- завищені потреби.

Некадекватний педагогічний вплив:

- Навішування ярликів;
- Стягнення без врахування міри провини;
- Відсутність індивідуального підходу;
- Психологічна травматизація.

IQ

- Низький рівень розумового (інтелектуального) розвитку призводить до асоціальної поведінки; часто не можуть співвіднести ситуацію з правовими нормами

Вплив групи:

- Асоціальні групові стереотипи;
- Міжособистісні конфлікти;
- Міжгрупові конфлікти;
- Негативний вплив лідера;
- Кругова порука.

Екстернальний локус контролю:

- Перекладання провини за скоєне на інших людей, збіг обставин або зовнішнє оточення. Часто говорять що не було іншого виходу у даній ситуації.

Особливості емоційно-вольової сфери (якості людини, які відображають властиві їй способи реагування на життєві ситуації):

- Агресивність, жорстокість, нерішучість, запальність, впертість, боязкість, несамостійність, тривожність.

Вікові особливості:

- Поведінкові реакції (самоствердження, самопізнання, імітація, компенсація недоліків, опозиція тощо);
- Непропорційність росту і розвитку.

Психофізіологічні порушення:

- Депресія;
- Аутизм;
- Розумова відсталість;
- Гормональні зміни;
- Психіатричні розлади.

Педагогічна занедбаність (це діти здорові, потенційно повноцінні, але недостатньо виховані, навчені, розвинені люди):

- Стан, зумовлений недоліками навчально-виховної роботи з дитиною в сім'ї, дитячих установах, школі і включає в себе:

1. Недостатність загальноосвітніх, соціально-естетичних, поведінкових знань, умінь, навичок.
2. Відставання в загальному розвитку (фізичному, психічному, особистому).
3. Неадекватне ставлення до себе, оточуючих, різних видів діяльності.

1.4. АКЦЕНТУАЦІЯ ХАРАКТЕРУ І ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА

У підлітковому віці завершується формування характеру. Вивчаючи цей період, психологія прийшла до висновку, що приблизно у половини підлітків цей період протікає благополучно, а у половини – виявляються акцентуації характеру. Характер – система індивідуально-психологічних властивостей (рис) особистості, яка визначає її ставлення до світу, уміння регулювати свою діяльність та проявляється у типових способах діяльності та спілкування. Якщо одна або кілька схожих рис характеру надмірно посилені та стають визначальними у системі відношень людини, тоді говорять про акцентуації характеру.

Акцентуацією називають окремі риси характеру, що виділяються в особистості вище за середній рівень. Наприклад, людина з педантичною акцентуацією характеру буде прагнути до досконалості при виконанні будь-якої роботи, чи то урядове завдання, чи миття тарілок після обіду. Вона кілька разів

перевірить перед виходом з дому, чи виключила електрику, чи замкнула вхідні двері на замок тощо. Акцентуація аж ніяк не є патологією.

Якщо людина відчуває нервово-психічні навантаження, що зачіпають цю посилену рису характеру, то вона стає надмірно уразливою. Коли якась риса характеру надто помітна, вирізняється, вона стає «слабким місцем», «місцем найменшого супротиву» даного характеру. І якщо інтенсивно тривалий період певним чином впливати на ці риси, то можна в результаті отримати психічно хвору людину. І навпаки, якщо не «навантажувати» слабкі місця, то акцентуація згладжується і людина стає більш стійка до несприятливих дій оточуючого світу. Особливо велике значення це має у підлітковий період.

Діагностика акцентуацій проводиться за допомогою патохарактерологічного діагностичного опитувальника, розробленого А. І. Личко (1985). Висновок про те, що у підлітка акцентуація характеру за тим чи іншим типом, неприпустимо розголошувати, використовуючи при цьому її психіатричну назву. Слід надавати лише рекомендації щодо того, як пом'якшувати психотравмуючі моменти соціальної ситуації розвитку.

У працях Марінушкіної О. Є. говориться, що найбільша агресивність властива підліткам, які мають циклоїдну, епілептоїдну та лабільну акцентуації характеру. Розшифруємо ці терміни:

а) «лабільність» — це неймовірна швидкість протікання нервових процесів, схильність до частої зміни емоцій та імпульсивності дій;

б) «циклоїдність» означає схильність до різкої зміни настрою залежно від зовнішньої ситуації;

в) «епілептоїдність» (займає друге місце (за А. І. Личко, 1983) по делінквентності серед усіх типів акцентуацій) — недостатня керованість, педантичність і конфліктність, схильність «застрявати» в ситуації. Епілептоїдні акцентуанти найчастіше провокують насильницькі делікти, які небезпечні з соціальної точки зору та мають найбільш суворі правові.

Підліток з **лабільною акцентуацією характеру** буде перебувати в постійному пошуку нових вражень і легко піддаватися впливу оточуючих. Власного незалежного погляду на речі в нього немає. Він (підліток) не вміє самостійно думати й тим більше планувати дії. Навпаки, властиво діяти під впливом моменту, ситуації нерозважно й часом зовсім нерозважливо. Такій дитині властиво підкорятися, а не вести за собою, вона ніколи не буде заводієм в іграх з однолітками. Вона легковірна й усе, що їй говорять, сприймає за щиру правду. Якщо ви помічаєте, що дитина надзвичайно довірлива, схильна до імпульсивних дій під впливом моменту, легко піддається впливу будь-якої людини, що перебуває поруч, не здатна оцінювати свої вчинки й видає бурхливі, але нетривалі й поверхневі емоційні реакції,— велика ймовірність, що вона має лабільну акцентуацію характеру. Така дитина може проявляти

агресивність від страху, піддавшись впливу іншої людини, або через бажання не виділятися зі своєї групи, бути як усі.

«Слабке місце» − емоційне відторгнення з боку значимих людей, розлука з тими, до кого були емоційно прив'язані.

Циклоїдна акцентуація характеру відрізняється зміною періодів гарного настрою періодами зневіри й депресії. То бурхлива радість, то не менш бурхливий сум, постійні емоційні перепади − з однієї крайності в іншу. Якщо дитина схильна до різкої зміни настроїв залежно від ситуації, або ж її настрій і душевний стан часто змінюються без будь-якої видимої причини,— імовірно, вона має циклоїдну акцентуацію характеру. Поведінка дитини в такому випадку непередбачувана й часто суперечлива. При цьому дитина ніяк не може досягти емоційної рівноваги, що дратує її та призводить до проявів агресії.

Епілептоїдна акцентуація характеру передбачає крайній ступінь дратівливості й нездатність хоч скільки-небудь стримувати свої емоції. У цьому випадку можна говорити вже не про агресивні прояви, а про дійсну агресію. Діти з епілептоїдною акцентуацією характеру із раннього дитинства не переносять критики на свою адресу, нетерпимі до думки оточуючих. Вони цілком упевнені, що правими можуть бути тільки вони. І тому будь-яку думку, відмінну від власної, сприймають агресивно. Вони неймовірно запальні, під впливом гніву лаються, голосно кричать, верещать, плюються, кусаються та б'ються. При цьому вони зовсім не контролюють свої дії. У дитячому садку й школі їх характеризують як дітей імпульсивних і конфліктних. Вони важко керовані, оскільки не слухають старших; під впливом імпульсу схильні до втеч із дому.

«Слабке місце» − нездатність змиритися з ситуацією непідкорення, матеріальні втрати, нездатність спинити владолюбство, неприборкані ревнощі.

При роботі з акцентуаціями характеру необхідно встановити, чи є його сім'я негармонійною та в ході роботи з батьками намагатися пом'якшити, якщо неможливо повністю усунути, психотравмуючі обставини. Для цього можна використовуватьи техніки сімейного консультування та психотерпії (Е. Г. Ейдеміллер, В. В. Юстискис, 1999; Ю. Б. Гіппенрейтер, 1997; В. Сатір, 2000).

Іншим активним методом психопрофілактики при акцентуації характеру є навчання підлітків розпізнаванню ситуацій, «які адресуються до місць найменшого супротиву», аналізу цих ситуацій та розширення діапазону способів поведінки підлітка у таких випадках. При цьому використовуються прийоми рольової гри.

Практичний психолог Ткаченко С.В. (м. Комсомольськ) у своїй практиці з акцентуйованими учнями допомагає їм реалізувати потреби соціально-прийнятим шляхом (гіпертиму − тенденцію до лідерства та організаторської роботи; лабільному – потребу в емоційному заохоченні, теплі; збудливому – потребу у визначенні його статуту, прав і заслуг; демонстративному − в увазі,

визнанні його видатних якостей тощо). Проводить роботу з педагогами з метою попередження ситуацій, що провокують дезадаптивне поводження "складних" дітей. Цей пристосувальний індивідуальний підхід до акцентуйованих школярів та побудова індивідуальної педагогічної взаємодії з кожним із них дали позитивні результати (розуміння дорослими різноманітних поведінкових виявів учнів, підвищення якості порозумінь, педагогічної зіркості, інтересу до дітей, зменшення кількості та частоти конфліктів).

1.5. ПІДЛІТКОВИЙ ВІК

Підлітковий вік − це перехідний вік від дитинства до юнацтва, зростає критичне ставлення підлітків до оточуючих дорослих, виникає протидія їхнім вимогам, що іноді виявляється у прямому негативізмі. Іноді виявляється навіть нігілістичне ставлення до попередніх цінностей. Ст. Холл описує підлітковий вік як кризу самоусвідомлення, подолавши яку людина набуває «відчуття індивідуальності».

По закінченню підліткового віку формується новий тип структури особистості, її діяльності, відбуваються психічні та соціальні зміни, які визначають свідомість дитини, відношення до середовища, «внутрішнє» та «зовнішнє» життя. Формується усвідомлення «Я», здатність до рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності.

За Л. С. Виготським 14-17 років – пубертатний період (криза 17 років).

Стадії психосоціального розвитку за Е. Еріксоном

Таблиця 2

Вік (у роках)	Сфера відносин	Результати розвитку	Полярності механізмів пристосування	Суттєві полярності особистості
Пубертатний (6-12)	Школа, сусіди, близьке оточення	Опанування методами та вміннями	Змагатись - конструювати	Умілість - неповноцінність
Юність (13-18)	Група однолітків	Відданість та вірність	Бути самим собою – бути приреченим на самотність	Ідентичність - невизначеність

Фізіологічне дозрівання відбувається у два етапи**:** перший у 8(9) років – 12 (13) років, другий – 12 (13) років — 17 (18) років. У дівчаток фізіологічні зміни відбуваються на 1,5 − 2 роки раніше.

На 1-му етапі спостерігається неузгодженість в активації центральної нервової системи та ендокринної, звідси неврівноважений емоційний стан та порушення поведінки. Наприклад, у підлітків загострюються почуття та відбувається їх швидка зміна. Рішення приймаються вмить і практично; без

обдумування реалізуються. Головна реальність для підлітка − його теперішній стан, у правоті якого він ні на хвилину не сумнівається. Підвищується стомлюваність. У хлопчиків рухова активність або підвищується, або уповільнюється. Підсилюється фізичний ріст, але він відбувається нерівномірно, що призводить до деякої непропорційності тіла. Наприклад, інтенсивний ріст скелета (4 − 7 см на рік) випереджає розвиток мускулатури: спочатку подовжуються руки та ноги, а вже потім тулуб. Підлітки стають незграбними, почуваються неспритними.

На 2-му етапі (з 12 − 13 років) статевого дозріванням з'являються вторинні статеві ознаки, у хлопчиків змінюється голос, відбувається стабілізація взаємозв'язків між ендокринними центрами і статевими залозами. Стан системи стабілізується, врівноважується, підліток стає менш дратівливим, настрій покращується. На зміну невпевненості приходить підвищена самооцінка. Зростає працездатність (зростає фізична та розумова сила, концентрується увага).

Підлітки потребують правильної організації діяльності, забезпечення навантаження, режиму дня та праці. Підлітки набувають нових способів самоствердження, що пов'язані зі статевою приналежністю. Підсилюється статевий потяг: вся інформація статевого змісту стає значущою, формуються зразки жіночості та мужності, підвищується інтерес до своєї зовнішності, формується новий фізичний образ «Я». Характер перебігу фізіологічної перебудови, особливо при акселерації, в підлітковому віці визначається особливостями соціального середовища та взаєминами з оточуючими людьми (і дорослими, і ровесниками).

Нудьга − одна із небезпек цього періоду. Підлітки прагнуть гострих відчуттів, тікають від нудьги за будь-яку ціну. Дорослі повинні виявити і розуміння, і тактовність щодо всіх змін, що відбуваються з підлітками, допомогти їм пережити всі труднощі цього віку.

Перехід до підліткового віку визначається появою мотиваційної кризи щодо навчальної діяльності. Безпосередній інтерес до неї спадає вже в 3−4 класі, знижується успішність, а інтереси, що пов'язані з майбутньою професійною діяльністю, ще не визначилися. Переживання, викликані таким становищем, не завжди усвідомлюються, а тому й не враховуються.

Протиріччя пов'язані також із появою і посиленням потреби в інтимно-особистісному спілкуванні з тими, кого підліток сам обрав як авторитет, хто має для нього значущість для побудови власного «Я» і власного життя. Як показують останні дослідження психологів, ця потреба зазнає депривації. Це пояснюється тим, що для вироблення власних ціннісних орієнтацій підлітку потрібно співвідносити власні критерії з критеріями близьких людей. Перетворення в нашому суспільстві викликали у дорослих деяку розгубленість: старі ідеали було відкинуто, а для ствердження нових потрібен певний час,

унаслідок чого чимало підлітків стають внутрішньо інфантильними, деякі втрачають первісну значущу мету «бути дорослими», для деяких ідеалом стає далеко не ідеальна людина тощо. Ствердження своєї унікальності створює велике напруження: одні прагнуть до конформізму, другі вважають пристосування неможливим, а треті ховаються за мрії.

За Д. Б. Ельконіним та Л. І. Божович, підлітковий вік – це період «другого народження особистості». Але проблема сенситивності до соціального розвитку в цей період не розроблена навіть у теоретичному плані. Що ж до практики виховання – підлітки не мають такої суспільної діяльності, яка б за своєю організацією сприяла задоволенню потреб цього віку. Навчальна діяльність, яка займає основний час активного життя підлітка, має індивідуальний характер, головним стимулом активності при депривації навчально-пізнавальних потреб залишається оцінка. Лише 18% класних керівників працюють без «особливих труднощів». Кількість висловлювань учителів про позитивні риси особистості підлітка зменшується, а про негативні – збільшується; при цьому про позитивні якості говорять у загальному плані, а негативні якості оцінюють конкретно.

Збільшується кількість дезадаптованих (до 18—20%) порівняно з першокласниками (5—8%). Збіднюється світ почуттів, збільшується їх спрямованість на світ речей, матеріального достатку замість спрямованості на світ людських взаємин. Деякі підлітки не відчувають захищеності, підвищується невпевненість, тривожність [17].

1.5.1. Соціальна ситуація розвитку
(за О. Є. Марінушкіною [17])

Зовні соціальна ситуація залишається без змін, але вона змінюється якісно. У свідомості підлітка вона трансформується в нові ціннісні орієнтації. Мораль слухняності перетворюється на мораль рівності: почуватися дорослим − це мати право вибору, мати право на свою думку. Підліток починає відстоювати свою самостійність: він проти опіки, постійного і контролю, вимагає довіри, невтручання в особисті справи. Авторитет дорослого змінюється на авторитет особистості. Обмежується вплив батьків: «Я вже не маленький». Проте зростає важливість думки товаришів у питаннях моди, розваг, ставлення до подій тощо. Але розуміння підлітком моральних проблем, оцінка ним моральних учинків значною мірою залежить від позиції батьків, від моральної атмосфери сім'ї. Ініціатива в зміні статусу підлітка повинна належати дорослим; важливе розуміння підлітка в його намаганні бути самостійним. Його негативізм, свавілля є своєрідним закликом надати значення тому, що він робить, зрозуміти його прагнення мати рівні права на думку, коли приймається те чи інше рішення. Предметом критичної оцінки стає власна сім'я, відносини між її членами. Набування життєвого досвіду являє для підлітка все різноманіття

родинних стосунків. Виникає можливість порівнювати, критично розмірковувати, перевіряти ті цінності, на яких будувалися взаємини між підлітком та батьками в його родині. У батьках високо оцінюється щирість, турботливість, послідовність у вимогах, внутрішня гармонія між почуттями, думками та вчинками, витримка, вірність власним переконанням, чуйність, порозуміння тощо. Контроль, оснований на теплих почуттях, визнанні та прийнятті підлітка, приймається беззаперечно. Він прислухається до порад батьків. їхня повсякденна поведінка є для нього зразком. Дещо змінюються мотиви спілкування з учителями. Якщо молодші підлітки все ще намагаються одержати підтримку від учителя, заохочення за старанність у навчанні, за добру поведінку, то для старших підлітків важливим стає особистісне спілкування з ним. З'являється критична оцінка того чи іншого вчителя щодо методів викладання, його обізнаності, стилю спілкування тощо. Улюблені предмети, як правило, викладають улюблені вчителі, які мають високий авторитет.

У підлітковому віці неабиякого значення набуває спілкування з ровесниками. Провідним мотивом його є потреба бути ними визнаним. Дружба та служіння їй стають головними цінностями. Через товаришування засвоюються риси високої взаємодії людей: взаємодопомога, співробітництво, виручка та ін. У колі друзів особистість кожного підлітка перевіряється на оригінальність, глибину думок, на міцність моральних якостей, на самостійність у поглядах та вміння приймати рішення, на твердість, силу волі тощо. Група товаришів нерідко обмежує егоїзм окремих членів, формує здатність до дисципліни. В колі ровесників кожен відчуває дорослість, свободу, самостійність. Товаришування дає можливість глибше пізнавати одне одного і самого себе. Бажання підлітка бути таким, як усі в його групі, нічим не вирізнятися серед своїх друзів іноді веде до конфліктів у сім'ї. (Батько: «Синку, тобі пора підстригтися». Син-семикласник: «Пораджуся з друзями». Батько: «А я для тебе вже не авторитет?»)

У групах підлітків відбувається інтенсивний обмін інформацією, оцінками з приводу книг, ТБ, кіно тощо. Можливість пізнати щось нове надає зустрічам особливої привабливості. Група ровесників створює почуття «Ми», яке підтримує підлітка, зміцнює його внутрішню позицію дорослості.

Звичайно, погано, якщо в таких групах панує нудьга, безцільне гаяння часу. Особливо небезпечно, коли в групі є старший як лідер непорядних учинків. Близькість дорослих до підлітків дасть можливість знати, чим вони живуть, які їхні інтереси, а також стати ініціаторами добрих справ.

У підлітковому віці виникає інтерес до протилежної статі. У молодших він виявляється іноді в неадекватній формі (смикають за косичку). У старших відносини стають складнішими: зникає безпосередність, виникає сором'язливість, напруження. Іноді ставлення до об'єкта симпатії стає відкритим, незважаючи на насмішки товаришів. Намагання бути привабливим, комусь

подобатися стає одним із важливих мотивів поведінки. Підлітки починають вести щоденники, писати вірші, мріяти, аналізувати свої недоліки або достоїнства. У коло спілкування групи починають входити як хлопці, так і дівчатка. Критерії ставлення до себе значною мірою залежать від критеріїв, що прийняті в кожній конкретній групі, до якої належить той чи інший підліток, і яка для нього є референтною.

1.5.2. Провідна діяльність
(за матеріалами О. Є. Марінушкіної [17])

Провідною діяльністю в цей період стає інтимно-особистісне спілкування з ровесниками (Д. Б. Ельконін). Емоційне спілкування з ними пронизує все життя підлітків, воно накладає відбиток і на навчання, і на заняття поза уроками, і на взаємини з батьками. У дружбі підліток шукає розуміння, прийняття своїх складних переживань, співчуття, вміння вислухати, допомогти хоча б порадою.

Навчальна діяльність залишається основною, але досвід спілкування поза нею відіграє важливу роль (спорт, гуртки, художня самодіяльність тощо). Навчальна діяльність змінюється за змістом (засвоєння теоретичних знань), за характером (багатопредметність). Підлітки виявляють готовність до тих видів діяльності, які роблять їх у власних очах більш дорослими. Важливим стимулом до навчання є також домагання визнання ровесників. Хороші знання, як правило, визначають високий статус. Ерудований підліток користується авторитетом серед товаришів.

Таким чином, зростає соціальна активність підлітків, вони стають більш сприйнятливими до засвоєння цінностей і норм поведінки, які існують у світі дорослих. Нова соціальна позиція підлітків виявляється в центральному новоутворенні психічного розвитку в цей період − у почутті дорослості. Це почуття визначає спрямованість їх активності, систему нових прагнень і переживань. Крайні варіанти виявлення почуття дорослості визначаються або надмірним підкресленням своєї дорослості, що веде до сценічності поведінки, до демонстрування себе самого (одягом, відповіддю біля дошки, манерою спілкування тощо), або відсутністю цього почуття, що виявляється в інфантильності, безвідповідальності, в споживацьких нахилах.

Розрізняють три типи дорослості:

1) Соціальна позиція підлітка наближається до позиції дорослої людини. Підліток виявляє почуття обов'язку і відповідальності у фактах турботи про членів родини, у ставленні до своїх обов'язків. Він піклується про батьків, має свої власні погляди, яким відповідають і його вчинки.

2) Підліток-інтелектуал має глибокі пізнавальні інтереси, виявляє самостійність у їх задоволенні, займається самоосвітою: багато читає, відповідально ставиться до навчання, бере участь у роботі гуртка за інтересом.

3) Дорослість лише зовнішня. Підліток переймає зовнішні манери поведінки дорослої людини, намагається мати й зовнішній вигляд дорослого, запозичує такі атрибути дорослого, як макіяж, куріння, алкоголь тощо.

Є й змішані варіанти. Але всі підлітки намагаються поширити межі своєї дорослості, хоча це відбувається за індивідуальними зразками. Почуття дорослості визначає життєву позицію й стосовно себе. Для підлітка важливо, щоб його поведінка не була дитячою. Він активно обстоює своє право вже бути дорослим. І хоча він об'єктивно ще не може включитися у життя дорослих на рівних, проте прагне до самостійності, незалежності.

Треба підкреслити, що лише невелика частина підлітків досягає в цей період високого рівня моральної свідомості і здатна прийняти на себе відповідальність за свої вчинки, за благополуччя оточуючих людей. У цей час частіше виявляється соціальна інфантильність.

На формування почуття дорослості та його вияв (формальна самостійність або реальна, зовнішня форма виявлення дорослості або глибоке почуття) суттєвий вплив справляє система відносин, у яку включений підліток — визнання (або невизнання) його дорослості батьками, вчителями, друзями Становлення особистості

Підлітковий вік — складний і відповідальний період становлення особистості (за Л. І. Божович, це період другого народження особистості). Формується **соціальна спрямованість і моральна свідомість:** моральні погляди, судження, оцінки. Уявлення про норми поведінки запозичені у дорослих, оволодіння ними відбувається через реальні стосунки та оцінки їх діяльності дорослими. Знання моральних норм та еталонів взаємин розуміють не завжди глибоко, важко сприймається моральний релятивізм, тому оцінки вчинків інших категоричні, безкомпромісні. Моральні переконання ще нестійкі, але вони стають специфічними мотивами поведінки. З'являються власні погляди, оцінки, які ще можуть швидко змінитися, але й протилежну точку зору підліток буде захищати так само пристрасно, як і попередню.

Важливі зміни відбуваються в мотиваційній сфері: потреба в самоповазі, в самоствердженні, у визнанні товаришів, у позитивному ставленні з боку значущих товаришів. З'являється орієнтація на майбутнє: мрія, ідеали, перспективні плани, віддалена мета. Проте для підлітка характерна й відмова від поставленої мети всупереч її об'єктивній значущості, бо воля ще слабка. Підлітки частіше діють за найбільш сильним мотивом, власною ж поведінкою вони ще не володіють і самі визнають відсутність у себе вольових якостей.

Педагогічне завдання — розвивати у підлітків вольову поведінку, використовуючи для цього емоційно привабливі цілі, підтримувати їхні наміри й уявлення про можливість досягти власного рівня домагань. За Л. І. Божович, у підлітків у вольовому акті ще слабко представлена виконавська частина. Очима підлітків: основною причиною їхньої неуспішності в школі є лінощі. Практика

свідчить, що не менше значення має забезпечення пізнавальної мотивації, розвиток інтересів.

Підлітків характеризує легкість виникнення переживань, емоційного напруження. їм важко стримувати свої і радість, і горе, і образу, і гнів. їхні емоції відрізняються ригідністю — інертністю, негнучкістю, навіть тенденцією до самопідтримування. Підлітки «купаються» у власному горі або в почутті провини. Вони відчувають задоволення від будь-яких переживань, відчувають потребу в сильних емоційних насиченнях. Суперечливі прагнення, які виникають досить часто, ще більше підсилюють загальний емоційний фон, і це веде до виникнення стану афекту. Афективний стан може бути досить тривалим і виникати з незначного приводу. Треба вчити підлітків володіти своїми емоціями, усвідомлювати їх, говорити про них, виявляти в культурних формах.

Відбувається **інтенсивний розвиток самосвідомості:** виникає інтерес до свого внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Підліткова рефлексія спрямована на розуміння самого себе: особлива увага приділяється власним якостям особистості, тому підвищується чутливість до оцінок з боку оточуючих, виникає орієнтація на реальні досягнення. Рефлексія відкриває недосконалість «Я», що глибоко та гостро переживається. Найбільший сплеск рефлексивності − в 7-8-ому класах. Зростає критичність з приводу власних недоліків, наприклад, уже в 6-му класі з'являються діти, які не вважають себе здібними до жодного з предметів.

Моральна мотивація ще не стійка, тому підліток легко піддається навіюванню таких форм соціальної поведінки, які роблять його дорослим у власних очах.

Образи «Я», що створює у своїй свідомості підліток, дуже різноманітні: це фізичне «Я» (уявлення про свою зовнішність), психічне «Я» (про риси характеру, про свої здібності тощо). Але ставлення до всіх цих рис свого «Я» залежить від системи цінностей, яка формується завдяки впливу членів своєї сім'ї та ровесників. Саме тому одні гостро переживають відсутність зовнішньої краси, а інші — фізичної сили, дехто всю увагу спрямовує на підвищення результатів у спорті. Образ «Я» ще нестабільний, уявлення про себе рухливе. Іноді випадкова фраза, комплімент або посмішка надовго порушують спокій душевного життя підлітка.

З образом «Я» пов'язана самооцінка. Для підлітка важливо знати не тільки яким він є, але й наскільки значущі його індивідуальні особливості для оточуючих, а тому й для самого себе. Постійно відбувається порівняння: «Я такий, як усі» або «Я не такий, як усі». Але в ідеалі самооцінка повинна складатися з порівняння самого себе сьогодні із самим собою, але вчора: «Я вчора і я сьогодні, а яким я стану (повинен стати завтра?» Це складно, але ефективно. Самооцінка мае загальний характер та ще й занижена: підлітки перебільшують свої недоліки, дещо занижують успіхи. Але за заниженою самооцінкою може

ховатися високий рівень домагань, на основі цього розвивається феномен «дискомфорту успіху». Підліток, маючи таку самооцінку, знецінює досягнення своїх ровесників, радіє їхнім невдачам. Така конфліктна самооцінка виникає при завищених вимогах з боку батьків або песимістичних уявленнях про можливості свого сина або доньки. У підлітка тоді виникає сильна реакція навіть на справедливі зауваження. Він шукає зовнішні причини для виправдовування своїх реальних невдач або тих, що прогнозуються. Такий «афект неадекватності» вимагає пошуку психологічного захисту у вигляді знецінення успіхів інших. Висока самооцінка повинна поєднуватися зі здатністю диференційно оцінювати свої досягнення і водночас бачити і недоліки, і перспективи покращення результатів за рахунок усунення недоліків.

Якщо молодші підлітки перебільшують якості інших і недооцінюють себе, то старші адекватно оцінюють інших, але перебільшують оцінку себе. М. І. Лісіна висловила гіпотезу про продуктивність дещо завищеної самооцінки порівняно із заниженою. Загальне позитивне ставлення до себе, до своїх можливостей залишається незмінним, а недоліки сприймаються як тимчасові, які в майбутньому можна усунути, якщо постаратися.

Самооцінка поступово емансипується від оцінок оточуючих і набуває все більшого значення як регулятор власної поведінки.

Крім реального «Я» виникає і «Я-ідеальне». Якщо рівень домагань високий, а свої можливості усвідомлюються недостатньо, тоді «Я-реальне» буде дуже відрізнятися від «Я-ідеального». Такий стан веде до невпевненості в собі, а в поведінці виявиться в образливості, впертості, навіть в агресивності. Якщо «Я-ідеальне» сприймається досяжним, воно спонукає до самовиховання, здійснення якого сприяє розвитку саморегулювання. Саморегулювання вміщує в собі вільну постановку мети та вибір засобів її досягнення. Деякі старші підлітки (3 %) розробляють навіть програму самовдосконалення, але не всі мають силу волі та наполегливість, щоб здійснити її. Здатність ставити мету, усвідомлювати засоби її досягнення, використовувати свої можливості, передбачати результати є показником високої зрілості особистості, що з'явиться пізніше. Проте наприкінці підліткового віку виникає потреба в життєвому самовизначенні (закінчують 9-й клас), спрямованість на майбутнє, визначення свого життєвого шляху, майбутньої професії. Ця потреба конкретизується в новій соціальній позиції, яка розгортається на наступному віковому етапі.

II. ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКАХ

2.1. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Структура програми «Корекції поведінки дітей, які перебувають на обліках» далі − Програми:

- Пояснювальна записка;
- Орієнтовна сітка розподілу годин;
- Корекційно-розвивальні, навчальні матеріали;
- Тематичний план занять.

Мета програми корекції поведінки дітей, які перебувають на обліках: сформувати психологічний «імунітет» до патогенних впливів зовнішніх та внутрішніх факторів, які сприяють делінквентній поведінці.

Мета програми реалізується через **виконання таких завдань:**

- Усвідомлення підлітками необхідності правових норм у суспільстві та наслідків протиправної поведінки;
- Формування здатності усвідомлювати свої потреби, мотиви поведінки та потреби і мотиви інших людей. Розвиток навичок рефлексії.
- Виправлення моделей поведінки, яка призводить до правопорушень та закріпити навички задоволення потреб соціально прийнятним шляхом.
- Розвиток ціннісного ставлення до себе та до інших;
- Навчання підлітків розпізнаванню ситуацій, «які адресуються до місць найменшого супротиву» (акцентуації характеру), аналізу цих ситуацій та розширення діапазону способів поведінки підлітка у таких випадках;.
- Актуалізація потреби у самовдосконаленні й розвитку особистих якостей, необхідних для теперішнього та подальшого життя.

Очікувані результати:

- Підвищити правову грамотність та відповідальність за свою поведінку.
- Поглибити знання та сформувати усвідомлення феномену людини, своєї цінності та неповторності.
- Розвинути навички комунікації, самопрезентації, виправити недоліки самооцінки.
- Сформувати здатність протистояти негативному впливу груп однолітків та дорослих.
- Сформувати здатність до планування своєї поведінки та прогнозу розвитку конфліктних ситуацій.
- Змоделювати та закріпити нові, соціально прийнятні установки та норми поведінки.

Програма структурована з чотирьох тем у такій послідовності: «Феномен людини»; «Розвиток комунікативних навичок»; «Конфлікт та його роль в посиленні «Я»»; «Ризикована поведінка. Мій вибір у складній життєвій ситуації». Кожна тема містить певну кількість занять, що мають власну мету і в сукупності спрямовані на досягнення загальної мети. Заняття та вправи спрямовані на корекцію чотирьох сфер:

- Морально-духовної складової особистості;
- Правової обізнаності;
- Психосексульного розвитку, статевого виховання;

- Емоційно-вольової, здатності протистояти алкогольній, наркотичній залежностям.

Програма є частиною корекційних заходів, спрямованих на виправлення поведінки неповнолітніх (до корекційних заходів належать: обстеження умов проживання неповнолітніх, оформлення соціальної допомоги, надання психологічних консультацій учителям, вихователям, батькам щодо взаємодії з неповнолітнім тощо). Окрім того, психокорекційні, інші заходи можуть спрямовуватися і на сім'ю, якщо вона має проблеми з невиконанням батьківських обов'язків.

Цільова група програми: діти та підлітки, які перебувають на обліках 14-17 років.

Кількість учасників програми має бути постійною і становити не менше 7 осіб, але не більше 15.

Роботу розраховано на 30 год. Кожне заняття триває 2 академічні години (1,5 години).

Працювати за програмою можуть тільки спеціалісти, які мають досвід, знання та навички тренінгової роботи. Для проведення інформаційних блоків щодо підвищення правової грамотності та відповідальності рекомендується запрошувати працівників кримінальної міліції.

Заняття проводяться у спеціальному просторому приміщенні, де підлітки можуть розміститися на стільцях по колу та є можливість проводити фізичні вправи на матах.

Кожне заняття складається з трьох основних частин.

1. **Вступна частина** налаштовує на робочу обстановку, усуває бар'єри спілкування, створює доброзичливу, безпечну атмосферу. Актуалізує наявний досвід і життєві знання, налаштовує на подальшу роботу відповідно до теми заняття. У цій частині застосовуються такі психологічні вправи як «мозковий штурм», стимульні аудіо відеоматеріали, фрагменти літературних творів тощо. Починати вступну частину рекомендується з ритуалу вітання і спеціальних «розігріваючих вправ», «вправ-активаторів».

2. **Основна частина.** Визначення рівня поінформованості з проблеми та його підвищення. Актуалізація проблеми. Відпрацювання практичних навичок. Основна частина включає *емоційний блок,* націлений на зміну сформованого позитивного ставлення у школярів до девіантної поведінки, на негативне. А. С. Макаренко у своїй роботі «Про вибух» зазначав, що причиною даної поведінки є «дефективність» свідомості, що виникла в результаті соціальних явищ, деформації відносин між особистістю та суспільством. На думку Макаренка, «Єдиним методом є в такому випадку не оберігати це дефективне ставлення, не дозволяти йому рости, а знищити його, підірвати». Основна частина спрямована на формування нових уявлень (здійснюється з використанням рольових ігор, творчих етюдів, елементів психодрами тощо). Зміни у ставленні підлітка

потрібно закріпити в поведінці. На це спрямований *поведінковий блок.* Мета – блокувати підживлення негативного досвіду у поведінці та сформувати інші поведінкові форми. Після того, як досвід «підірваний», змінено форми поведінки, з'являється можливість звернутися до особистості підлітка, його самосвідомості, самооцінки, і через стимуляцію самовиховання до самовдосконалення особистості, відпрацювання особистої стратегії поведінки (використовуються такі вправи як «аукціон ідей», «інші способи рішення проблемних ситуацій») і осмислення досвіду, рефлексія («продовж фразу….» тощо). Також основна частина містить *когнітивний блок,* метою якого є розкриття моральних аспектів підлітка.

3. **Заключна частина**, підведення підсумків спільної роботи, рефлексія.

Програма передбачає *недирективний характер,* проте, у окремих випадках, з огляду на категорію учасників, використовуються директивні підходи. Важливим є на кожному занятті протягом вступної частини нагадувати правила групової роботи, їх уточнювати, погоджувати та слідкувати за їх дотриманням. Правила мають встановлювати самі учасники під супроводом педагога (тренера).

Слід уникати нав’язування власного життєвого досвіду та надавати йому значимості загальнолюдського буття. Переконання, установки, стратегії поведінки формуються у підлітків за допомогою методів, прийомів, технік, тренінгових вправ практичної психології, які передбачають суб’єкт-суб’єктні відношення, рівноправне спілкування, самостійне мислення й поведінку. Головним критерієм успішності програми є самостійне формування підлітками соціально прийнятних висновків і виборів. Завдання педагога, психолога – створити ситуацію, протягом якої учасники самі роблять висновки, набувають та закріплюють стратегії поведінки, які не суперечать нормам суспільства. Програма передбачає навчання соціальних навичок, змінювати та регулювати власні психічні стани через гру, програвання й переживання ситуацій, а не заучування повідомленої дорослими «правильної відповіді». Програма передбачає активне обговорення, осмислення й індивідуальне сприйняття інформації кожним учасником. Необхідною умовою програми є ситуація, у якій учасники відчувають свою успішність, інтелектуальне зростання.

2.2. ОРІЄНТОВНА СІТКА РОЗПОДІЛУ ГОДИН

№ з/п	Назва розділів, тем	К-сть годин
Тема 1. Феномен людини		
1.1.	Заняття 1. Вступ. Мої цінності та життєвий шлях людини	2
1.2.	Заняття 2. Цінності нашої групи (Коло)	2
1.3.	Заняття 3. Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та самопрезентація	2

№ з/п	Назва розділів, тем	К-сть годин
1.4.	Заняття 4. Поведінка людини. Впевнена та невпевнена поведінка	2
1.5.	Заняття 5. Самоповага та повага до інших.	2
Тема 2. Розвиток комунікативних навичок		
2.1.	Заняття 6, 7. Дівчата і хлопці: взаємини	4
Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»		
3.1.	Заняття 8. Що означає «Конфлікт»?	2
3.2.	Заняття 9. Способи поведінки в конфлікті: боротьба, уникнення, співпраця, пристосування	2
3.3.	Заняття 10. Конфлікт як можливість розвитку	2
Тема 4. Ризикована поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях		
4.1.	Заняття 11. Ризики та відповідальна поведінка	2
4.2.	Заняття 12. Мої права та відповідальність	2
4.3. 4.4.	Заняття 13, 14. Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?	4
4.5.	Заняття 15. Підсумкове	2
	Разом	**30 год.**

2.3. КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНІ, НАВЧАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

№ з/п	К-сть год.	Зміст	Критерії результативності корекційного впливу
Тема 1. Феномен людини			
1.	2.	*Вступ. Цінності та життєвий шлях людини.* Знайомство. Представлення себе. Правила роботи у тренінговій групі. Очікування. Мої цінності та життєвий шлях людини. Унікальність людини як живої істоти, унікальність ресурсів організму людини. Цінності життя та інші життєві цінності. Особисті цінності.	Сприятливе, доброзичливе, безпечне середовище для особистісного саморозкриття. Учасники знають, що таке тренінг, називають та усвідомлюють правила роботи у групі. Підлітки говорять про свої уявлення про унікальність людини як живої істоти, визначають особисті життєві та суспільні цінності.
2.	2.	*Цінності нашої групи (Коло).* Загальнолюдські та індивідуальні цінності. Цінності групи.	Учасники говорять про свої життєві цінності. Висловлюють ставлення до цінностей інших учасників групи.
3.	2.	*Внутрішній світ людини.*	Учасники представляють себе,

№ з/п	К-сть год.	Зміст	Критерії результативності корекційного впливу
		Самоусвідомлення та самопрезентація. Аналіз свого внутрішнього світу. Усвідомлення своїх сильних та слабких сторін. Аналіз своєї поведінки та поведінки інших.	називають свої сильні та слабкі сторони. Говорять про сильні, позитивні сторони інших учасників групи. Аналізують поведінку свою та інших.
4.	2.	*Поведінка людини. Впевнена та невпевнена поведінка.* Як поводяться впевнені та невпевнені люди. Мої сильні та слабкі сторони. Мої джерела впевненості.	Учасники розрізняють упевнену та невпевнену поведінку. Аналізують свою поведінку. Визначають свої ресурси, сильні та слабкі сторони.
5.	2.	*Самоповага та повага до інших.* Адекватна самооцінка. Здатність до самопізнання, пізнання інших. Портрет людини, яка заслуговує на повагу.	Учасники висловлюють свої думки щодо рис характеру, особистісних особливостей людей, які, на їх думку, заслуговують на повагу. Визначають, за що можна поважати їх самих. Поводяться більш впевнено, ніж на попередніх заняттях.
Тема 2. Розвиток комунікативних навичок			
6.	2.	*Дівчата і хлопці: взаємини.* Привабливість статей. Відмінності між чоловіками та жінками. Що саме подобається дівчатам у хлопцях, а хлопцям у дівчатах. Як потрібно поводитись, щоб подобатись протилежній статі. Відповідальність за сексуальне насилля.	Учасники визначають, що їм подобається у протилежній статі. Називають моделі поведінки, яку вони вважають привабливою. Роблять самі висновки про те, що сексуальні стосунки не можуть бути підтвердженням кохання. Знають, що означає насилля, сексуальне насилля, про кримінальну відповідальність за сексуальне насилля.
7.	2.	*Дівчата і хлопці: взаємини.* Безпечна поведінка. Різні моделі поведінки з протилежною статтю. Правила спілкування. Правила у суспільстві. Навіщо потрібні	Учасники характеризують безпечну поведінку, висловлюють різні моделі поведінки у небезпечній ситуації. Роздумують про

№ з/п	К-сть год.	Зміст	Критерії результативності корекційного впливу
		правила, чи можна жити без правил?	правила у житті людей, суспільстві. Роблять висновки про те, що правила – запорука безпечного середовища.
Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»			
8.	2.	*Що означає «Конфлікт»?* Роль конфліктів у житті людини. Стилі включення у конфлікт. Управління своєю поведінкою у конфлікті.	Підлітки усвідомлюють роль конфліктів у житті людей. Розрізняють стилі включення у конфліктні ситуації. Аналізують свої особливості включення у конфлікт. Висловлюють різні припущення про переваги та недоліки конфліктів.
9.	2.	*Способи поведінки у конфлікті: боротьба, пристосування, уникнення, співпраця.* Розвиток конфлікту залежно від характеру учасників. Способи поведінки у конфліктній ситуації. Саморегуляція в конфлікті.	Розрізняють стратегії поведінки у конфлікті. Аналізують динаміку розвитку конфлікту залежно від характеру людей. Усвідомлюють можливості управління конфліктом.
10.	2.	*Конфлікт як можливість розвитку*. Чому люди вступають у конфлікт. Конфлікт як можливість. Конкретні кроки, які дозволяють обом сторонам конфлікту залишитися у виграші.	Підлітки наводять різні характеристики героїв та передбачають їх поведінку у конфлікті. Роблять спроби перевтілюватися у різних героїв, «приміряти» різні моделі поведінки. Мають досвід управління своїм емоційним станом у конфлікті.
Тема 4. Ризикована поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях			
11.		*Правова відповідальність неповнолітніх.* Конвенція про права дитини. Права та відповідальність неповнолітніх.	Підлітки аналізують свої бажання та співставляють їх з можливостями. Знають про свої права та відповідальність. Роблять висновки про те, що часто емоції впливають на вчинки людей. Висловлюють роздуми щодо того, чи можуть

№ з/п	К-сть год.	Зміст	Критерії результативності корекційного впливу
			неповнолітні притягуватися до відповідальності.
12.	2.	*Ризики та відповідальна поведінка* Ризикована поведінка. Асертивна поведінка. Здатність протистояти негативному впливу дорослих та однолітків. Ситуація примусу та здатність протистояти. Відповідальність за групові правопорушення.	Підлітки називають ознаки ризикованої поведінки. Мають досвід відстоювати свою точку зору, протистояти впливу інших. Знають про відповідальність за правопорушення, скоєні групою людей.
13.	2.	*Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?* Що означає «наркотики». Чому люди вживають наркотичні речовини. Правова відповідальність за зберігання, вживання та поширення психоактивних речовин.	Підлітки висловлюють можливі причини вживання наркотиків. Знають про шкідливий вплив наркотичних речовин на організм. Аналізують, що люди отримують, а що втрачають після вживання наркотиків. Знають про кримінальну відповідальність за вживання та поширення наркотиків.
14.	2.	*Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?*	Підлітки знають про підступність наслідків вживання алкоголю, відповідальність за скоєні злочини в алкогольному сп'янінні. Пропонують альтернативні способи задоволення потреб без вживання алкоголю.
15.	2.	*Підсумкове заняття.*	Учасники усвідомлюють зміни, які відбулися з ними протягом занять. Висловлюють свою думку щодо переваг соціально прийнятної поведінки.

2.4. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЗАНЯТЬ

Тема 1. Феномен людини

Заняття 1. Вступ. Знайомство. Правила роботи у тренінговій групі. Мої цінності та життєвий шлях людини

Мета: Створити сприятливе, доброзичливе, безпечне середовище для особистісного саморозкриття. Надати уявлення про унікальність людини як живої істоти, особисті життєві та суспільні цінності.

Хід заняття:

1. Вправа-активатор на знайомство «Мій портрет».
2. Визначення та прийняття правил роботи групи. Інформаційне повідомлення про мету та завдання тренінгової програми.
3. Визначення очікувань.
4. Вправа «Людина це - …».
5. Інформаційне повідомлення «Феномен людини».
6. Мозковий штурм «Що є цінного в житті людей?».
7. Вправа «Мої цінності».
8. Вправа «Визнач цінності».
9. Вправа «Послухай тишу», рефлексія

Заняття 2 . Цінності нашої групи (Коло)

Мета: Познайомити учасників з різним життєвим досвідом, цінностями своїх однолітків, розвивати емоційну сферу, почуття співпереживання, емпатію

Хід заняття:

Вправа «Коло цінностей» (презентаційне Коло)

Рефлексія

Заняття 3. Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та само презентація.

Мета: Розвивати здатність до самопізнання та саморезентації. Вчити відчувати залежність фізичного стану від емоційного настрою.

Хід заняття:

1. Вправа-активатор «Представ своє ім’я»
2. Вправа «Портрет сучасного підлітка»
3. Вправа «Оголошення про оголошення»
4. Вправа «Яка твоя вага?»
5. Вправа «Острів»
6. Вправа «Долоня»
7. Рефлексія

Заняття 4. Поведінка людини. Впевнена та невпевнена поведінка

Мета: Навчити розрізняти впевнену та невпевнену поведінку; розвивати

здатність аналізувати свою поведінку, поводитися впевнено.

Хід заняття:

1. Вправа «Епіграф заняття: Людині потрібно перш за все вірити в себе»
2. Вправа «Портрет упевненої людини»
3. Вправа «У чому проблема?»
4. Вправа «Асоціації»
5. Мозковий штурм «Джерела впевненості»
6. Вправа «Мої джерела впевненості»;
7. Вправа «Мої ресурси»
8. Вправа «Мої сильні та слабкі сторони»
9. Вправа «Уяви собі море», підсумки заняття

Заняття 5. Самоповага та повага до інших

Мета: Формувати адекватну самооцінку, спонукати до самопізнання, розвивати повагу до інших людей. Формувати навички саморегуляції.

Хід заняття:

1. Вправа «Епіграф». Заняття починається із обговорення фрази: «Справді впевнена людина ставиться до себе та до інших з повагою»
2. Вправа «Я пишаюсь»
3. Вправа «Зірка самоповаги»
4. Вправа «За що я поважаю»
5. Вправа «Портрет людини, яка варта поваги»
6. Вправа «Чи буває так, що ні за що поважати людину?»
7. Вправа «Абажур», рефлексія

Тема 2. Розвиток комунікативних навичок

Заняття 6. Дівчата і хлопці: взаємини

Мета: Надати допомогу підліткам у виборі віку початку сексуальних стосунків, формувати усвідомлення наслідків нерозбірливих сексуальних зв'язків, відповідальності за сексуальнее насилля

Увага! Дане заняття проводиться тільки з підлітками, старшими 14 років.

Хід заняття:

1. Привітання «Мені подобається, коли мене називають…».
2. Очікування, вправа «Кораблики»
3. Вправа «Привабливість статей»
4. Мозковий штурм «Як це інколи буває?»
5. Вправа «Що сказати? Що зробити?»
6. Групова дискусія «Коли ми любимо, то ми…»
7. Інформаційне повідомлення «Відповідальність за сексуальне насилля»

8. Рефлексія

Заняття 7. Дівчата і хлопці: взаємини

Мета: Надати допомогу підліткам щодо безпечної поведінки, розвивати креативне мислення у спілкуванні з протилежною статтю. Формування уявлення про необхідність правил у сусаільстві.

Хід заняття:

1. Вправа-активатор «Вітання із закритими очима»
2. Групова дискусія «Як уникнути сексуального насилля»
3. Вправа «Античас»
4. Вправа «Укладання плану безпеки»
5. Вправа «Казка за казкою»
6. Вправа «Чи можна жити без установлених правил?»
7. Рефлексія

Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»

Заняття 8. Що означає «Конфлікт»?

Мета: Допомогти підліткам усвідомити роль конфліктів у житті людини, навчити управляти своєю поведінкою у конфлікті

Хід заняття:

1. Вправа-епіграф «Перший крок до вирішення конфлікту – уміння його передбачити»
2. Робота у зошиті
3. Вправа « Стиль включення у конфлікт»
4. Вправа «Малюнок мого стилю включення у конфлікт»
5. Вправа «Як виглядає людина в конфлікті»
6. Мозковий штурм «Конфлікт – добре чи погано?»
7. Рефлексія

Заняття 9. Способи поведінки у конфлікті: боротьба, пристосування, уникнення, співпраця

Мета: Розвинути здатність використовувати різні способи вирішення конфліктів.

Хід заняття:

1. Вправа-епіграф «Кожна людина поводить себе у конфлікті по-різному».
2. Вправа «Основні стилі поведінки в конфлікті»
3. Інформаційне повідомлення «Способи поведінки в конфлікті»

4. Вправа «Посидьте так, як сидить…»
5. Вправа «Як проявляються способи поведінки в конфлікті»
6. Вправа «Конфліктні ситуації»
7. Вправа «Продовж речення»
8. Рефлексія

Заняття 10. Конфлікт як можливість розвитку

Мета: Вчити підлітків творчо підходити до вирішення конфліктів, використовувати різні моделі поведінки. Знаходити ресурси у різних життєвих ситуаціях

Хід заняття:

1. Вправа-активатор «Якби я був (ла)…»
2. Вправа «Представлення героїв»
3. Вправа «Проблеми героїв»
4. Вправа «Вуха - ніс»
5. Вправа «Як виграти обом учасникам конфлікту?»
6. Мозковий штурм «Конкретні кроки, які дозволяють обом сторонам конфлікту залишитися у виграші»
7. Вправа «Конфлікт як можливість»
8. Вправа «У чому вигода?»
9. Рефлексія

Тема 4. Ризикована поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях

Заняття 11. Правова відповідальність неповнолітніх

Мета: Знайомство з Конвенцією про права дитини, правовою відповідальністю неповнолітніх. Розвивати усвідомлення своїх прав та можливостей

Хід заняття:

1. Вправа «Я хочу – я можу»
2. Групова дискусія «На що я маю право?»
3. Інформаційно-правова частина «Конвенція про права дитини і законодавство України»
4. Вправа «Наші емоції – наші вчинки»
5. Групова дискусія «Чи може неповнолітній притягуватися до правової відповідальності?»
6. Інформаційно-правова частина «Правова відповідальність неповнолітніх»
7. Вправа «Енергічні рухи», рефлексія

Заняття 12. Ризики та відповідальна поведінка

Мета: Надати уявлення про ризиковану поведінку та формувати уміння протистояти негативному впливу інших дорослих та однолітків

Хід заняття:

1. Вправа-активатор «Я люблю ризикувати, коли я…»
2. Мозковий штурм «Що означає ризикувати?»
3. Вправа «ТАК - НІ»
4. Вправа «Вчимося говорити «Ні»»
5. Вправа «Вчимося протистояти впливу»
6. Рольова гра «Ситуація примусу»
7. Групова дискусія «Хто відповідає у натовпі?»
8. Інформаційно-правова частина «Відповідальність за групові правопорушення»
9. Рефлексія

Заняття 13, 14 Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?

Заняття 13.

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики чи токсичні речовини, познайомити з правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин

Хід заняття:

1. Обговорення у групі «Настрій»
2. Обговорення у групі «Що відбувалося протягом останніх днів?»
3. Мозковий штурм «Чому люди вживають наркотики?»
4. Інформаційне повідомлення «Вплив наркотиків на поведінку людини»
5.
6. Групова дискусія «Що люди втрачають та що отримують після того, як спробують наркотики?»
7. Групова дискусія «Вживання наркотиків – справа особиста»
8. Інформаційно-правове повідомлення «Відповідальність неповнолітніх за зберігання та поширення наркотиків та психотропних засобів»
9. Рефлексія

Заняття 14.

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики, алкоголь чи токсичні речовини, познайомити з

правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин

1. Перегляд ролика про наслідки вживання алкоголю
2. Обговорення у групі «Як ви зрозуміли цей ролик? Що ви відчували, про що думали, коли дивилися цей сюжет?»
3. Мозковий штурм «Чому люди вживають алкоголь?»
4. Групова дискусія «П'яний не несе відповідальності за вчинки»
5. Інформаційно-правове повідомлення «Відповідальність за правопорушення у стані алкогольного сп'яніння»
6. Групова дискусія «Альтернатива алкоголю»
7. Рефлексія

Заняття 15. Підсумкове

1. Вправа «Що хотілося б змінити у образі підлітка?»
2. Коло «Що змінилося у мені?»
3. Вправа «Валіза»

Тема 1. Феномен людини

Заняття 1. Вступ. Цінності та життєвий шлях людини

Мета: Познайомити учасників, створити доброзичливу атмосферу. Навчити працювати у групі. Надати можливість замислитися над особливостями і унікальністю «людини», суспільними цінностями, їх важливістю для суспільства. Підвести учасників до усвідомлення особистих життєвих цінностей. Формувати відповідальне ставлення до власного життя. Розвивати в учасників навички саморегуляції.

Вправа на знайомство «Мій портрет»

Учасникам роздаються аркуші А-4 та пропонується створити свій портрет у вигляді зірки, на променях яких коротко написати: ім'я, яке подобається, коли вас ним називають; кредо або вислів, який вам подобається; образ або графічний символ, з яким ви себе асоціюєте, тобто стисло написати або зобразити те, що вас характеризує.

На виконання – 5 хв. Далі пропонується у декількох словах презентувати свій портрет. Після цього учасники прикріплюють їх на плакат «Наша група».

Прийняття правил групи. Інформаційне повідомлення про мету та завдання тренінгової програми.

І етап. Учасникам роздаються по кілька стікерів, пропонується на них записати одну або декілька умов співпраці (кожну на окремому стікері),

потрібних саме йому для ефективної роботи, дружньої атмосфери у групі. На виконання – 2 хв.

ІІ етап. Тренер об'єднує учасників у дві-три групи та пропонує скласти невеликий список побажань до групи, які б відповідали на питання: *якими мають бути учасники групи, як поводитися, що робити, а чого не робити для того, щоб можна було створити атмосферу дружби?* Після цього кожна група презентує правила своєї підгрупи і тільки після того, як уся група прийме правило – тренер записує його на плакаті «Правила нашої групи».

Очікування

Тренер коротко повідомляє, що мова на занятті піде про Людину, що вона собою являє, чому існує поняття «феномен людини».

На стікерах учасники записують свої очікування від заняття та прикріплюють на плакат із зображенням сонця.

Вправа «Людина це – …»

Педагог-тренер запитує, як учасники розуміють значення слова «феномен»? Після короткого обговорення тренер дає визначення цього поняття. *Феномен* (від грецького – являється) незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути.

Далі учасників об'єднують у кілька груп (3-4 особи), групам пропонується створити плакат «Людина – це….» в якому вони розкриють своє розуміння суті поняття «феномен людини». (10 хв.)

На наступному етапі підгрупи презентують свої напрацювання.

Інформаційне повідомлення «Феномен людини»

Цивілізація, до якої всі ми – люди третього тисячоліття належимо, існує і розвивається на Землі вже досить давно. Звісно, за нашими людськими мірками. А світ Землі значно старший за людину він бачив захід сонця і світанки, зустрічав весни і зими задовго до народження представника нашого роду. Люди з'явились, створивши цивілізацію і назвали себе homo sapience (людина розумна). Тим самим вони наголосили, виділили серед інших одну з найцінніших для нас, найяскравіших і найзначніших здібностей: здатність мислити, пізнавати, цілеспрямовано й усвідомлено будувати своє життя.

Людина – це жива істота, яка постійно розвивається. Але визначення людини не вичерпується твердженням того, що вона є живою істотою. Найважливіший аспект у визначенні людини полягає в тому, що для неї характерне мислення, здатне вийти за межі задоволення фізичних потреб. На відміну від тварин, для людини мислення – це не просто засіб здобути бажане, але й засіб дослідити реалії свого існування і навколишнього світу, незалежно від того, хоче вона цього чи ні.

Розумність – це предмет гордості виду «людина», яким, проте, аж ніяк не вичерпується унікальність кожного представника, кожного з нас. Навіть більше – відвертає увагу від розуміння цієї унікальності, від відкриття таємниці – Людини.

Що ж це за таємниця? Як не парадоксально, але на словах вона відома практично всім, але по-справжньому може бути відкрита лише кожним з нас як Особиста Таємниця, що обов'язково відбувається з людиною у певний момент її життя. Іноді досить рано, іноді на схилі років, часто – через сильні переживання, душевний біль, та все ж приходить розуміння того, що Людина – житель двох взаємопов'язаних, проте, все-таки самостійних світів. У одному світі вона народжується й живе у своєму фізичному вигляді. Цей світ дарує їй тіло, в яке закладено певні властивості й особливості. Він також визначає середовище, в якому людині належить існувати: дихати, розвиватися, старіти і вмирати. Імена цього світу – Всесвіт, галактика, Земля, епоха, країна. Другий світ поступово розкривається перед людиною багатством своїх можливостей, фарб, просторів. Людина відкриває цей світ у собі, розвиває, удосконалює, розширює його межі. Ім'я йому – внутрішній світ, або власного Я, душа.

Хто така людина?

Людина – це жива система, що відрізняється від усіх небіологічних систем ознаками життя і своєю поведінкою. Людина – це система, здатна до саморегулювання, їй притаманні механізми саморегуляції, що дозволяють реагувати зміною своєї поведінки на будь-яку зміну навколишнього середовища.

Поведінка, яка не слугує розвитку особистості, її прогресу на шляху повної самореалізації, затримує її розвиток. А оскільки людина – це істота, наділена розумом, то вона здатна критично аналізувати свій досвід і бачити, що сприяє її розвитку, а що заважає.

Можна сказати, що природа будь-якого життя – зберігати і стверджувати власне існування. Усі організми володіють вродженою схильністю зберігати себе, цей факт дозволяє психологам виділяти інстинкт самозбереження. Перший «обов'язок» організму – бути живим.

«Бути живим» - це динамічне, а не статичне поняття. Усі організми мають вроджену схильність актуалізувати свої потенційні властивості. Тому метою людського життя слід вважати розгортання сил людини відповідно до законів її природи.

Однак людина не існує «взагалі». Володіючи набором властивостей, притаманних усьому людському роду, вона завжди – індивідуальність, унікальна істота, відмінна від інших. ЇЇ відрізняє особливе поєднання характеру, темпераменту, талантів, схильностей так само, як відрізняють її від інших відбитки пальців. Вона може стверджувати свої людські можливості, лише

реалізуючи свою індивідуальність. Обв’язок бути живим – це те саме, що й обов’язок стати самим собою, розвинути потенціал, закладений в індивіді.

Мозковий штурм «Що є цінного в житті людей?»

Педагог-тренер запитує в учасників, як вони розуміють поняття «життєві цінності». Далі він пропонує назвати, які життєві цінності вони знають, і записує відповіді учасників на плакаті «Цінності в житті людини». До уваги педагога-тренера! Важливо спонукати учасників максимально доповнювати список: свобода (самостійність, незалежність); любов; дружба; сім'я; матеріальна забезпеченість; благополуччя близьких; визнання (повага оточення, популярність); цікава робота; якісна освіта; розваги, відпочинок, хобі; творчість. Після цього всі названі цінності можна узагальнити. Наприклад, «мама», «тато», «брат» — можна записати «сім'я». Якщо названо матеріальні речі, наприклад, мобільний телефон, то необхідно обговорити, чому він є цінністю. Можливо, він допомагає спілкуватися з друзями (цінність — дружба), або потрібен для того, щоб привернути до себе увагу (цінність — визнання), або людині просто подобається записувати мелодії та ігри (цінність — розвага, відпочинок) тощо. Якщо така цінність, як «здоров'я», була названа учасниками, то важливо обговорити це, а якщо ні — педагог-тренер ставить запитання: серед названих вами цінностей не була названа ще одна. Що це за цінність? Це здоров'я. Як вам здається, чому ви забули про здоров'я? Чи не тому, що коли воно є, ми про нього навіть не згадуємо?

Взагалі цінність — це дуже широке поняття. Цінністю можна назвати і дорогі предмети, і взаємини. Цінності, які важливі для молодих людей, ваших ровесників — *це індивідуальні життєві цінності*. Однак багато індивідуальних цінностей є і *суспільними цінностями*, тобто цінуються не лише певною людиною, і а й суспільством, оскільки ми в цьому суспільстві живемо і є його частиною.

Давайте переглянемо список запропонованих вами цінностей та визначимо, які з них суспільні, тобто цінуються суспільством та важливі для безпечного, існування людей у ньому. Тренер у ході обговорення підкреслює маркером суспільні цінності.

Які іще суспільні цінності можна додати до нашого списку?

Яким може бути суспільство (які події можуть відбуватися у суспільстві, які загрози можуть виникати людей), де підтримуються асоціальні цінності?

Після усіх відповідей педагог-тренер підсумовує: *будь-яке суспільство і держава зацікавлені в своїх громадян. Ресурси, що витрачаються на утримання ув’язнених, правоохоронних органів могли б бути використані на задоволення інших потреб населення. Безпечне суспільство передбачає наявність відповідних суспільних цінностей.*

Вправа «Мої цінності»

Тренер роздає кожному учаснику аркуш А4 і запитує: як ви думаєте, де або в чому зберігають цінності? (наприклад, сейф, скриня, шкатулка, серце, душа тощо) й пропонує кожному намалювати на аркуші. Далі треба записати або зобразити перелік власних важливих цінностей.

На виконання завдання відводиться 5хв.

До уваги педагога-тренера!

Необхідно звернути увагу учасників на те, що у цьому списку можуть бути як цінності з плакату «Цінності життя людини», так і будь-які інші. Бажаючі презентують свої напрацювання.

Вправа «Визнач цінності»

Робота з роздатковим матеріалом: тренер роздає підліткам таблицю 1, де наведені основні цінності дорослих. Завдання підлітків – визначити, як вони проявляються у підлітків.

Таблиця 1

Цінності дорослих	**Підлітки (мають сформувати самі, яким чином ці цінності проявляються у підлітковому віці)**
Слава, успіх	Старається виділитися гарним чи поганим вчинком
Влада	Командує іншими
Гроші	Прагне мати багато речей, грошей
Дружба	…
Любов	
Творчість	
Спорт	
Мистецтво	
Природа	
Користь	
Самоствердження	

Вправа «Послухай тишу», рефлексія

Учасникам дається інструкція: «Будь ласка, сядьте так, щоб вам було зручно, розслабтеся, закрийте очі і просто слухайте, що відбувається навколо. Звертайте увагу на будь-які навіть найтихіші звуки. Починаємо слухати...» На це відводиться 1—2 хв. Після цього учасники по колу коротко розповідають, які звуки їм вдалося почути. Наприкінці педагог-тренер зазначає: «Тепер ви знаєте, як багато звуків можна почути в тиші, варто лише зосередити на них свою увагу! Можна просто заплющити очі й уважно слухати, що відбувається

довкола... і ви почуєте, відчуєте, який великий, різноманітний і цікавий світ навколо нас».

Тренер пропонує кожному учаснику відповісти на запитання: що вам найбільше сподобалося сьогодні на занятті? Записати це на маленьких аркушах. Далі всі учасники по колу озвучують свої записи і прикріплюють їх на плакат «Наші очікування» із зображенням сонця, розміщуючи їх на «променях».

Заняття 2. Цінності нашої групи (Коло)

Мета: Познайомити учасників з різним життєвим досвідом, цінностями своїх однолітків, розвивати емоційну сферу, почуття співпереживання, емпатію.

Вправа «Коло цінностей»

Коло цінностей першим проводиться в громаді (класі, групі). Коло цінностей має на меті сформувати в групі спільні уявлення про цінності, сприяти розкриттю учасників та встановленню атмосфери довіри. Коло цінностей починається з розповіді хранителя про традиції проведення Кіл та пояснення правил такої процедури. Потім ведучий проводить ритуал відкриття Кола: просить учасників взятися за руки так, щоб права долоня кожного учасника була повернута донизу — «до землі», тобто «давала», а ліва — догори, «до сонця», тобто «приймала» — це замкнене Коло, де енергія кожного передається по колу і утворює єдність; ведучий говорить слова, що наснажують учасників поважати одне одного; ведучий закінчує словом «мир», яке повторюють усі учасники. Ритуал відкриття є обов'язковим елементом усіх наступних Кіл. Далі хранитель просить учасників згадати важливу для них людину та назвати притаманну їй рису / якість, яку вони вважають найважливішою. На це запитання учасники відповідають, передаючи по колу Братину. Після того, як Мовник повернеться до ведучого, він/ вона просить учасників повторити усі названі якості та записує їх на фліп-чарті (або іншому папері формату А1) — це список цінностей, які є важливими для присутніх у Колі, адже вони самі сформували цей перелік. Важливо зауважити, що доречно записувати перелік цінностей на папері, а не на дошці, оскільки учні часто виявляють бажання мати такий список постійно у своїй класній кімнаті. Друге питання для обговорення: «Розкажіть, будь ласка, про ваш досвід перебування в громаді/ в команді, коли ви відчули себе частиною цієї громади». Підсумовуючи це обговорення, ведучому варто звернути увагу на те, що громада (клас, друзі) — це надзвичайно потужний ресурс, який може підтримати кожного з нас у складних життєвих обставинах, і, якщо учасники виявлять бажання, таким джерелом підтримки може стати Коло, в якому вони сьогодні перебувають.

За бажанням ведучого, Коло цінностей може починатися і закінчуватися запитанням стосовно того, як себе почувають учасники, який у них настрій тощо.

Коло цінностей, як і будь-яке інше Коло, закінчується ритуалом закриття Кола: усі стають так, як під час ритуалу відкриття, хранитель дякує учасникам за їхню щирість та відвертість, за внесок у формування справжньої громади. Наприкінці хранитель промовляє слово «мир», яке повторюють усі учасники.

Рефлексія

Заняття 3. Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та самопрезентація.

Мета: Розвивати здатність до самопізнання та саморезентації. Вчити відчувати залежність фізичного стану від емоційного настрою.

Хід заняття:

Вправа-активатор «Представ своє ім'я»

Ведучий пропонує учасникам представити своє ім'я як актору німого кіно за допомогою міміки і жестів. Можна представити не тільки ім'я, але й свою зовнішність, манеру одягатися, поводитися тощо. Головне – щоб можна було впізнати людину. У групі зазвичай можуть бути сором'язливі учасники, які бояться негативної оцінки. Таким потрібно допомогти, наприклад, у парі представити його.

Вправа «Портрет сучасного підлітка»

Підліткам пропонується скласти «Портрет сучасного підлітка», зазначивши його захоплення, моду в одязі, в музиці, в спорті, поведінку тощо. Необхідно, щоб були позначені і негативні риси: портрет не повинен бути ідеалізованим.

Пропозиції учасників записуються на аркуші ватману (або малюється образ) та залишаються до останнього заняття. Ведучий пояснює, що цей портрет знадобиться на останньому занятті. Для чого ? Вони самі зрозуміють.

Можуть виникнути труднощі у визначенні рис характеру, одязі підлітка. Ведучий може запропонувати подивитися на сусіда по парті.

Вправа «Оголошення про оголошення»

Ведучий пропонує учасникам дати об'яву про себе в газету. Об'ява має бути короткою, але нести повну інформацію про автора. Потім об'яви зачитуються та проводиться аналіз: ЩО Є ОСНОВНИМ, БАЖАННЯ ДОПОМОГТИ, ОТРИМАТИ ЩОСЬ, ЗВЯІИТИ ПРО СВОЇ ЗДІБНОСТІ ТОЩО.

Ведучий наголошує про те, що не важливо, що учасники написали у оголошенні, головне – що підлітки заявили про себе. Слід нагадати, що оголошення не повинно містити жорстокої чи насильницької інформації. Деякі

підлітки, хизуючись, можуть запропонувати сумнівні послуги.

Вправа «Яка твоя вага?»

Ведучий пропонує учасникам походити по кімнаті та без слів уявити свій емоційний та фізичний стан у наступних ситуаціях:

- Отримав погану оцінку;
- Учитель похвалив за гарну роботу;
- Батьки подарували подарунок;
- Батьки не пускають гуляти;

Після цього обговорюються внутрішні відчуття свого тіла у різних випадках: невдачі, погане самопочуття, зіпсований настрій наповнює людину тягарем, вона важко переставляє ноги, свинцевими стають руки, голова та тулуб. Радість, закоханість дають відчуття легкості, польоту.

Ця вправа дає чудовий діагностичний параметр у наступній роботі після конкретної вправи або заняття. Можна зробити табличку, у якій учасники відмічають «свою вагу».

Вправа «Острів»

На підлозі із старих газет викладається маленький острів. Ведучий оголошує, що група, яка попала на цей острівець, повинна діждатися рятувальників. Всі учасники встають на «острів» та рухаються по ньому. Починається «прилив» ведучий прибирає частину газет, острів зменшується. Підлітки вже не можуть рухатися, а лише стоять на острові. Потім забирається іще частина газет, «острів» стає зовсім маленьким. Ведучий зменшує «острів», наскільки це можливо. Але, нарешті, прибувають рятувальники, учасники, які залишилися живими, сідають на стільці.

У подальшому обговоренні учасники висловлюються, чого вони хотіли більше, самим втриматися на «острові», чи утримати інших. І те і інше правильно. У першому випадку працює інстинкт самозбереження, закладений у нас природою. Але ж в деяких випадках людина не може вижити сама навіть серед людей, тому важливо частіше піклуватися не тільки про себе, а й про тих, хто знаходиться поруч.

У групі може виявитися відторгнутий, якого учасники будуть спеціально виштовхувати з «острова». В цьому випадку слід, не зупиняючи гру, кинути йому «рятувальне коло» – підстилати шматок газети. У обговоренні необхідно обов'язково запитати хлопців, чому вони не рятували товариша. Якби ситуація була не ігрова, а справжня, вони вчинили б так само? Це питання повинне «залишитися в повітрі», не слід чекати відповідь, оскільки, швидше за все, вона буде нещирою. Нехай учасники залишаться наодинці з цією ситуацією.

Вправа «Долоня»

На аркуші паперу кожен учасник обводить долоньку і всередині контура пише якість, котра подобається в самому собі. Листки передаються по колу, а останні учасники дописують ті якості, які подобаються в господареві долоньки. Аркуші необхідно підписати. Коли «долоньки» повернуться до свого господаря, всі учасники дякують один одному. Обов'язково необхідно зафіксувати увагу учасників на тому, писати потрібно тільки позитивні якості.

Вправа «Рефлексія»

Учасники по колу висловлюються про те, як вони себе відчували на занятті, що сподобалося, а що ні. Можна запропонувати визначити «свою вагу».

Заняття 4. Поведінка людини. Впевнена і невпевнена поведінка

Мета: Навчити розрізняти впевнену та невпевнену поведінку; розвивати здатність аналізувати свою поведінку, поводитися впевнено.

Хід заняття:

Вправа «Епіграф заняття». Заняття починається з обговорення фрази, яка записана на дошці: «Людині перш за все потрібно вірити в себе». Тренер підводить до висновку, що віра у себе необхідна для людини для її розвитку, для досягнення успіхів у різних справах, житті.

Вправа «Портрет упевненої людини»

Відповідаючи на питання тренера, учні усно «малюють» портрет людини, яка вірить у себе.

- Який одяг носить людина, яка вірить у себе?
- Як спілкується з друзями?
- З батьками?
- Як поводиться, коли її (людину) ображають?

Вправа «У чому проблема?»

Тренер пропонує ситуації, у яких проявляється невпевненість підлітків. Учні мають визначити, в чому саме проблема кожного підлітка, що йому можна сказати, чим допомогти.

1. «Вадим у всьому намагається бути схожим на старших товаришів. Постійно у батьків вимагає такі самі речі, як у друзів. Тільки мама його не розуміє, коли він просить купити такий самий телефон, як у Артема та Толика. «Але ж у тебе є телефон, - говорить вона, - невже для тебе таке значення мають якісь речі?»»
2. «У Світлани немає друзів. Вона боїться звернутися до кого-небудь з однокласників. Їй здається, що всі сміються з неї, що вона незграбна та негарна.

Кожного ранку іти до школи для неї справжнє випробування».

3. «У Антона багато друзів та товаришів. До нього гарно ставляться однолітки. Та у нього є справжня таємниця – йому важко сказати про те, що саме йому хочеться, відстояти свою позицію та інтереси. Тому він багато робить того, що хочуть інші, а не сам він».

Вправа «Асоціації»

Тренер говорить про те, що віра у себе, впевненість, у кожного свої, але щоб підлітки впевнились у цьому, пропонує гру в асоціації. Тренер задає питання: якби ваша впевненість була деревом, то яким? Якщо погодою, то якою? Якщо кольором, то яким? Можна запропонувати намалювати образ своєї впевненості.

Мозковий штурм «Джерела впевненості»

Розповідь про те, що кожна людина відчуває себе впевненою, спираючись на внутрішні або зовнішні джерела сили. Разом з підлітками за допомогою мозкового штурму збирається їх «копілка» - називаються ті якості, здібності, досягнення, які можуть допомогти людині стати впевненим - *внутрішні джерела*: розум, уміння захиститись, напасти, здібності, душевні якості тощо; *зовнішні джерела* сім'я, друзі, природа, спорт, гроші тощо.

Вправа «Мої джерела впевненості »

Підлітки роздумують над тим, які джерела впевненості є для них значимими, записують собі у зошит.

Вправа «Мої ресурси»

Учасникам роздаються картки з позитивними твердженнями. Підлітки обирають ті твердження, які їм підходять:

«Я можу захистити слабшого»;

«Я завжди думаю, що одне маленьке зусилля – і буде результат»;

«Я достатньо умілий, щоб виконати якусь справу добре»;

«Я можу змінитися так, я вважаю за потрібне»;

«Моя думка важлива для оточуючих»;

«Моя думка може відрізнятися від інших»;

«Я маю право говорити про свою думку»;

«Я впевнений у своїх силах, навіть якщо хтось так не думає».

Вправа «Мої сильні та слабкі сторони»

Учасникам пропонується розділити аркуш паперу навпіл і написати на одній стороні свої сильні якості, а на другій – слабкі. Бажаючі можуть зачитати їх, але не можна заставляти підлітків робити це без бажання. Ведучий

пропонує порівняти кількість сильних і слабких сторін та подумати, чи можна позбавитися від деяких своїх слабкостей, і якщо так, то що для цього потрібно зробити. Дуже важливо пояснити, що завжди можна позбавитися від того, що не подобається в собі, головне − зрозуміти, що хочеться змінити у собі, а варіант, як це зробити, можна знайти завжди.

Учасники із заниженою самооцінкою дуже часто не можуть знайти в собі сильних якостей, ведучий повинен допомогти їм.

Вправа «Уяви собі море»

Педагог-тренер пропонує учасникам сісти , розслабитися. Заплющити очі й повільно, розмірено дає інструкцію: «Уявіть собі, що ви йдете широкою лісовою стежкою. На листі виграють сонячні зайчики, повітря свіже й приємне, співають пташки. Вам добре і легко. І ось попереду ви бачите просвіток і наближаєтесь до нього. Перед вами відкривається море. М'який, білосніжний пісок, смарагдова вода. Ви йдете босоніж по пляжу, а пісок лагідний, наче оксамит. Вибираєте місце до вподоби й лягаєте на пісок. Ніжитеся у промінні сонця, а поряд лагідно шепоче прибій. Помилуйтеся краєвидом навколо, поживіть у ньому декілька хвилин. Можна по засмагати на пляжі, можна скупнутися у теплому морі. Пісок приємний на дотик, вода свіжа і чиста, сонце лагідне». Можна використовувати тихий музичний супровід.

Підсумки заняття: що нового про себе ви дізналися сьогодні на занятті? Які джерела впевненості ви виявили у себе?

Заняття 5. Самоповага та повага до інших.

Мета: Формувати адекватну самооцінку, спонукати до самопізнання, розвивати повагу до інших людей. Формувати навички саморегуляції.

Хід заняття:

Вправа «Епіграф заняття». Заняття починається з обговорення фрази, яка записана на дошці: «Справді впевнена в собі людина ставиться до себе та до інших з повагою».

Вправа «Я пишаюсь»

Учасникам пропонується закрити очі, уявити собі аркуш паперу, подумки написати на ньому слова: « Я пишаюсь тим, що я….» а потім закінчити це речення. Обговорюючи цю вправу, ведучий підводить до розуміння понять «самоповага» та «самоприйняття».

Вправа «Зірка самоповаги»

На дошці плакат з позитивними людськими якостями. Учням пропонується

спираючись на ці якості, зобразити зірку самоповаги наступним чином. У зошиті вони малюють зірку з промінцями (кількість обирає кожен сам) обирають зі списку ті якості, які знаходять в собі та записують їх на промінцях зірки. Зірку можна прикрасити (зірки можна вирізати з кольорового паперу). На плакаті можуть бути вказані наступні якості: активність, альтруїзм, артистичність, безкорисність, благородність, великодушність, доброзичливість, сила, життєлюбство, воля, піклування, щирість, чесність, щедрість, наполегливість, веселість, оптимізм, щедрість, точність, здатність створювати, відважність, уміння бути вдячним, привітність, правдивість, рішучість, зібраність, терпимість, уміння розуміти інших тощо.

Вправа «За що я поважаю?»

Ведучий говорить, що можна не любити людину, але поважати її за ті або інші якості. Пропонує учням, які вважають, що вони поважають товаришів взяти участь у змаганні. Для цього обираються два учасники. Вони по черзі закінчують речення: «Я поважаю (називають ім'я знайомого однолітка) за (називають його якості)». Повторювати названих учнів не можна. Той, хто буде думати більше трьох секунд, вважається таким, що програв.

Вправа «Портрет людини, яка варта поваги»

Ведучий просить подумати, які якості в інших людях, на їх думку, варті поваги, затим, подумати, чи є такі якості у них самих. Можна «намалювати» усний «портрет» однолітка, учителя, батьків, який викликає повагу у більшості учасників. Можна взяти за основу при обговоренні фільм «Сволота» (2006, Олександра Анесяна).

Вправа «Чи буває так, що людину ні за що поважати?»

Ведучий пропонує подумати над питанням: «Чи буває так, що людину ні за що поважати?» У результаті обговорення робимо висновок, що думка про те, що деяких людей ні за що поважати – хибна. У кожної людини є «світла сторона», хоча вона у якихось ситуаціях може не проявлятися. Далі підлітки обирають одного із учасників та намагаються пофантазувати про те, які невідомі їм якості, за які можна поважати , даний підліток проявляє вдома або іще де-небудь.

Вправа «Абажур»

Тренер пропонує зручно сісти, розслабитися, заплющити очі й дає інструкцію: «Уявіть собі, що всередині вас, на рівні грудей горить яскрава лампа, вкрита абажуром. Коли світло йде до низу, вам тепло, спокійно і комфортно… Але коли ми починаємо нервувати, абажур повертається лампою вверх… різке світло б'є в очі, сліпить. Нам стає жарко і некомфортно. Уявіть це. Але ми можемо усе виправити. Уявіть, як абажур повільно і плавно

повертається вниз, у нормальнее положення… Різке світло зникає, і вам знову стає тепло, затишной комфортно…»

Рефлексія

Тема 2. Розвиток комунікативних навичок

Заняття 6. Дівчата і хлопці: взаємини

Мета: Надати допомогу підліткам у виборі віку початку сексуальних стосунків, формувати усвідомлення наслідків нерозбірливих сексуальних зв'язків, відповідальності за сексуальнее насилля
Увага! Дане заняття проводиться тільки з підлітками, старшими 14 років.
Хід заняття:
Привітання «Мені подобається, коли мене називають…».

Очікування, вправа «Кораблики»

Педагог-тренер зазначає, що на занятті буде обговорюватися тема відносин між чоловіками та жінками, хлопцями і дівчатами. Планується обговорити ситуації, які часто виникають у житті молодих людей і розв'язання яких не можна відкласти. Педагог-тренер роздає учасника маленькі кораблики та пропонує написати на них свої очікування від заняття. Після цього учасники приклеюють свої кораблики на плакат «Наші очікування», на яких намальовані «Берег Надій» та «Берег реалізованих сподівань». Між берегами – море. Кораблики розташовуються біля берега «Надій».

Вправа «Привабливість статей»

І етап. На початку педагог-тренер об'єднує учасників у дві підгрупи (хлопці і дівчата) і пропонує хлопцям зосередитися на тому, що іони цінують у дівчатах, що їм подобається і них. А дівчатам – що вони цінують у хлопцях, і що їх у них приваблює. Працюючи у своїх підгрупах, необхідно записати кожну думку, не сперечаючись з цього приводу.
ІІ етап. Після презентації напрацювань підгруп педагог-тренер об'єднує учасників у три-чотири підгрупи (окремо хлопців і окремо дівчат) і дає завдання: для хлопців: написати, що потрібно робити для того, щоб подобатися дівчатам. В дівчатам – що, на їх думку, слід робити, якщо вони хочуть подобатися хлопцям.

Після презентації напрацювань підгруп учасники повертаються у загальне коло і педагог-тренер проводить обговорення:

- Які думки, почуття у вас виникали під час виконання вправи;
- Що найважливіше сьогодні для дівчат у хлопцях?

- Що найважливіше сьогодні для хлопців у дівчатах?
- Чи було корисним для вас це завдання? Чому?

Мозковий штурм «Як це інколи буває?»

Педагог-тренер пропонує учасника пригадати з свого життєвого досвіду або досвіду друзів такі ситуації в спілкуванні з протилежною статтю, які викликали у них розгубленість, ніяковість, у яких вони не знали, як поводитися і що сказати. Усі варіанти ситуацій ведучий записує на аркуші А 1.

Після цього ведучий обирає із списку 4-5 найтиповіших проблемних ситуацій, які виникають у молодих людей у стосунках з протилежною статтю (побачення, знайомство..)

Вправа «Що сказати? Що зробити?»

Педагог об'єднує учасників у підгрупи за кількістю ситуацій за результатами попередньої вправи. Кожна підгрупа отримує одну із них і завдання: запропонувати якомога більше варіантів дій у цій ситуації (що можна сказати, що зробити?). Ведучий формує загальний список «ПРАВИЛ СПІЛКУВАННЯ».

Запитання для обговорення:

Які ваші враження від виконання завдань?

Чи були серед запропонованих завдань такі, які ви можете використати у своєму житті?

Які правила спілкування допомагають налагодити стосунки з іншою людиною?

Групова дискусія «Коли ми любимо, то ми…»

Ведучий наголошує, що вони обговорюють тему, яка, звичайно ж хвилює їх, але про це ніяково говорити з дорослими. Це помилковий сором, статеві стосунки - це одна зі сторін людського життя, проте, важливо, якими фарбами ці відносини забарвлені та у якому віці вони відбуваються.

Якщо про це говорити посміхаючись - це все одно, що сміятися над своїм життям. У групі обговорюється, як складаються відносини між дівчатами і хлопцями, наскільки вони близькі , чи існують сексуальні відносини, до чого вони призводять. Необхідно обговорити помилковість ствердження, що: «Сексуальні відносини – це доказ любові». Дуже часто доводиться чути, що хлопці просять дівчину довести, що вона його любить . А чи він її любить, поважає, коли про таке просить? Чи можна таким чином довести любов?

Бувають випадки , коли дівчина, намагаючись утримати біля себе хлопця, вступає з ним у сексуальні стосунки. Чи можна таким чином утримати біля себе кохану людину? А може, це не і не любов, в юнацька закоханість?

Дуже важливо пояснити підліткам: кохання – це, перш за все, велика відповідальність за кохану людину та здатність пожертвувати своїми інтересами. Траплялися випадки, коли дівчина в'являла, що не хоче

зустрічатися із хлопцем і він її ґвалтував. Це трактується Законами України як злочин проти особистості та її сексуальної недоторканності.
На всі поставлені питання підлітки мають давати відповіді самі, їх можна поправляти, якщо вони відходять від теми. Важливо, щоб вони самі думали та дискутували між собою.

Інформаційне повідомлення «Відповідальність за сексуальне насилля»

Рефлексія

Заняття 7. Дівчата і хлопці: взаємини

Мета: Надати допомогу підліткам щодо безпечної поведінки, розвивати креативне мислення у спілкуванні з протилежною статтю. Формування уявлення про необхідність правил у сусаільстві.

Хід заняття:

Вправа-активатор «Вітання із закритими очима»
Учасники із закритими очима хаотично ходять по колу та зустрічаючись, вітаються.

Групова дискусія «Як уникнути сексуального насилля»

Ведучий запитує, чи чули ви про випадки, коли щодо підлітків здійснювалося насилля з боку інших людей? Де це відбувалося? Що робили підлітки у таких ситуаціях? А чи можна було уникнути такої ситуації?

Важливо, щоб підлітки усвідомили той факт, що вони, часом, самі створюють небезпечні ситуації (ходять пізно у сумнівних місцях, заходять у ліфти з незнайомими людьми, надають про себе інформацію, яка провокує (одяг, поведінка, тощо), вживають психоактивні речовини, надають про себе інформацію у соціальних мережах, тощо…).

Але якщо ситуація насилля все-таки виникла, що можна зробити? Важливо, щоб підлітки говорили та пропонували навіть нісенітні ідеї. Головне – навчити їх думати та знаходити вихід із важких ситуацій.

Вправа «Античас»
Учасникам пропонується пригадати неприємну ситуацію та розповісти про неї. Затим, потрібно детально обговорити її, відновлюючи послідовно хід подій та зайти відповіді:

- Де знаходиться зав‘язка конфлікту?
- Як можна було його уникнути?
- Далі ситуації «програються» за іншим сценарієм. Слід запитати підлітків,

коли б вони зарані планували свою поведінку, змінилося б щось й їх житті? Уникнення конфліктів – це не прояв слабкості, а вчинок розумної, дорослої людини.

Вправа «Укладання плану безпеки»

Підлітків об'єднують у групи по 3-4 особи., кожній групі дається завдання створити план безпеки, у якому вказати, як підліток може зрозуміти, що йому загрожує небезпека та які дії доцільні, щоб уникнути небезпеки.

Ситуації для обговорення:

- На вулиці тебе переслідує незнайома людина;
- За тобою у під'їзд незнайома людина;
- Незнайомий просить провести його до якоїсь адреси;
- За тобою у ліфт заходить незнайомець.

Групи зачитують плани безпеки. Ведучий наголошує, що не слід у кожному бачити насильника чи маніяка. Навколо живуть, переважно, добрі та небайдужі люди. Маніяків та вбивць – одиниці, та у випадку зустрічі з ними – потрібно знати, як поводитись, щоб уникнути неприємностей.

Вправа «Казка за казкою»

Група об'єднується у дві підгрупи. Ведучий пропонує скласти казку про тридесяте царство, у якому жили Король та його народ. Перша група пише казку про царство - у якому існують Закони, король слідкує за їх дотриманням. Друга група пише казку про царство, у якому не існує Законів.

Кожна група зачитує свою казку. Потім проводиться обговорення. Пропонуються відповісти на питання:

- У якому царстві жилося народу краще?
- Чи потрібно контролювати виконання Законів?
- Чи потрібні Закони?

Не слід зупиняти підлітків у їх фантазіях. Нехай говорять, придумують, це розвиває їх здатність до аналізу своїх почуттів та вчинків.

Вправа «Чи можна жити без установлених правил?»

Учасникам пропонується уявити, що зненацька в нашій країні, на нашій планеті перестали існувати правила та Закони, як у казці. Що з цього вийшло?Як почали взаємодіяти люди? Коли існують Закони – це добре чи погано? Кому потрібно дотримуватися Законів : злочинцям чи усім громадянам?

Потрібно дати можливість підліткам пофантазувати, але при висловлюваннях, повертати їх до реальності, нагадуючи, які права людини дотримуються чи порушуються. Таким чином відбувається краще засвоєння

Законів.

Рефлексія
Учасники діляться враженнями про заняття.

Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»

Заняття 8. Що означає «Конфлікт»?

Мета: Допомогти підліткам усвідомити роль конфліктів у житті людини, навчити управляти своєю поведінкою у конфлікті.
Хід заняття:
Вправа Епіграф. Заняття починається з обговорення ключової фрази, яка записується на дошці: «Перший крок вирішення конфлікту – уміння передбачити його».

Робота у зошиті.
Учасникам роздають перелік почуттів та станів:
Гнів, гіркота, тривога, хандра, жах, страх, шок, сором, образа, тяжкість, злість, провина, заздрість, погроза, напруга, безсилля, сумнів, напруга самотність, гіркота, закомплексованість, агресія, збудження, наляканість, приниження, розчарування, підозри, подаленіють, радість, зацікавленість, безглуздість, відсутність сенсу.
Необхідно відмітити цифрою «1» ті відчуття та стани, які, на їх думку, відповідають початку конфлікту, «2» - пік конфлікту, «3» - завершення конфлікту. Далі проводиться обговорення переживань, емоцій, які характерні на етапі розвитку конфлікту.

Вправа «Стиль включення у конфлікт»
Ведучий розповідає, що у кожного є свій звичний стиль включення у конфлікт. Учнів знайомлять з різними стилями (можна запропонувати малюнки):

1. «Вулкан» - непередбачені спалахи, тобто людина ні з того, ні з цього, зненацька вступає у конфлікт.
2. «Глиняний горщик» - повільно розігрівається, тобто людина довго ображається, наколює образи, потім вступає в конфлікт.
3. «Хвиля» - спірне питання здається вирішеним, але потім підіймається знову і знову, тобто людини багаторазово вступає у конфлікт.
4. «Накопичувач» - накопичує образи, не показує реакції. Ніхто не знає, що людина ображається.
5. «Реактор» - людина різко «розходиться», її потім віжко зупинити.

Вправа «Малюнок мого стилю включення у конфлікт»
Підлітки роздумують, які у них стилі включення у конфлікт та малюють себе у конфлікті, використовуючи метафори «Горщик», «Хвиля»…

Вправа «Як виглядає людина в конфлікті»
Підлітки обговорюють зовнішній вигляд конфліктуючих, у якому і проявляються сигнали конфлікту: вони, як правило, або збуджені або напружені та сковані. Затим, однин учасник виходить за двері, інші загадують двох людей, які будуть знаходитись у конфлікті. Той, хто вийшов, повертається, та, уважно спостерігає за групою, відгадує конфліктуючих. У обговоренні іще раз відмічаються зовнішні прояви конфлікту.

Мозковий штурм «Конфлікт – добре чи погано?»
На папері записуються аргументи на захист «Конфлікт – це добре….», «Конфлікт – це погано….». Робимо висновок про позитивну роль конфлікту за умови його конструктивного вирішення.

Рефлексія. Що цікавого сьогодні було на занятті? Що я сьогодні дізнався (лась) про себе?

Заняття 9. Способи поведінки у конфлікті: боротьба, пристосування, уникнення, співпраця

Мета: Розвинути здатність використовувати різні способи вирішення конфліктів.

Хід заняття:

Вправа Епіграф.

Заняття починається з обговорення ключової фрази, яка записується на дошці: «Кожна людина поводить себе у конфлікті по-різному». Ведучий робить акцент на поведінці у процесі конфлікту, не тільки на початку конфлікту, про що говорилось на попередньому занятті.

Вправа «Основні стилі поведінки у конфлікті».

З підлітками обговорюється випадок, який недавно відбувся у одній із шкіл:

«Мишко закинув на шафу шапки чотирьох дівчаток та радісно посміювався, уявляючи собі, як вони тепер підуть на прогулянку. Цікаво, що дівчатка відреагували по різному. Оленка заплакала і почала просити Мишка дістати шапку. Настя спочатку «врізала боляче Мишкові по спині, потім швидко зірвала з його голови шапку та закинула іще далі. Лариса обмотала голову шарфом та пішла гуляти . Ніна запропонувала Мишкові «стати» на її місце».

Підлітки вирішують, чия поведінка призведе до швидкого вирішення конфлікту.

Інформаційне повідомлення « Способи поведінки у конфлікті»

Зазвичай існує чотири основні способи поведінки у конфлікті: наступ (боротьба), обговорення (співпраця), пристосування, уникнення конфлікту.

Вправа «Посидьте так, як сидить…»

Ведучий пропонує учасникам посидіти так, як сидів би: король, курка на гнізді, маленька мишка, суддя, жираф, начальник міліції на допиті, слон, пілот, метелик. Ця вправа дуже смішна, тому не треба зупиняти «клоунів», краще посміятися разом з дітьми.

Вправа «Як проявляються способи поведінки у конфлікті?»

Ведучий зачитує варіанти дій людини. Підлітки мають визначити спосіб поведінки у конфлікті.

- Вимога беззастережне виконання вимоги, слухняність, критика позиції іншого, погрози, приниження іншого, пошук союзників, застосування фізичного насилля, перекрикування (НАСТУП).
- Повне погодження, плач, відчуття безсилля (ВІДСТУП).
- Пошук справедливого вирішення, допущення деяких поступок, проведення переговорів, проговорення своїх відчуттів, почуттів (ОБГОВОРЕННЯ, СПІВПРАЦЯ).

Вправа «Конфліктні ситуації»

Підлітків об’єднують у три команди та зачитує ситуації. Завдання командам – придумати та програми варіанти розвитку (наступ, уникнення, пристосування).

1. Учителька зробила Кирилу несправедливе зауваження.
2. Мама заборонила Андрієві на тиждень працювати за комп’ютером за несправедливе зауваження у щоденнику.
3. Ігор запропонував друзям кинути пітарду під ноги одному чоловікові.

Вправа «Продовж речення»

Ведучий пропонує підліткам закінчити речення: «В конфлікті я зазвичай …». Бажаючі зачитують свої відповіді та коментують.

Рефлексія

Заняття 10. Конфлікт як можливість розвитку

Мета: Вчити підлітків творчо підходити до вирішення конфліктів. Знаходити ресурси у різних життєвих ситуаціях

Хід заняття:

Вправа «Якби я був (ла)…»

Кожен учасник обирає собі якусь річ (морозиво, стілець, ручку…) та занурюється у її світ, уявляє себе цією річчю, відчуває її характер. Від її імені підліток розповідає, як ця річ себе почуває в оточуючому світі. Про її проблеми, теперішнє, майбутнє, минуле. Розповідаючи про сторонню річ підлітки мимоволі говорять самі про себе, що призводить до саморозкриття та формуванню навичок управління своїми емоціями.

Вправа «Представлення героїв».

Учасникам пропонують пригадати героїв казки про Вінні-Пуха, та охарактеризувати їх. Характеристики записують на дошці.

П'ятачок – залежний та невпевнений у собі, не вміє протистояти чужому впливу.

Вінні-Пух – активний, веселий, має багато друзів, часто попадає в кумедні історії.

Кролик – активно нав'язує іншим свою точку зору, вважає, що він усе знає, вимагає , щоб йому усі підкорялися.

Ослик Іа – не вірить у свої сили, постійно очікує невдач, песимістично дивиться на світ.

Може так статися, що підлітки не бачили цього мультфільму, тому потрібно передбачити таку ситуацію, продемонструвати їм фрагменти мультфільму «Вінні-Пух іде в гості» та «День народження Іа».

Вправа «Проблеми героїв».

Учасникам пропонується подумати та озвучити, що їм потрібно змінити в своєму характері (П'ятачку – треба навчитись говорити «ні і відстоювати свою точку зору. Кролику – навчитись просити допомоги та сприймати відмову. Іа – необхідно повірити у свої сили та навчитись вирішувати ситуації).

Вправа «Вуха - ніс»

Ведучий розповідає, як важливо зберігати спокій в ситуації, коли на людину хтось кричить, звинувачує, ображає. Наскільки корисно часом не заразитися чужою агресією і не відповісти криком на крик. Можна запропонувати підліткам згадати ситуації, коли вони заражалися чужий агресією в конфліктах.

Що з того вийшло? Щоб конфлікти не перетворились на ворожнечу, потрібно вміти внутрішньо відсторонитися від стресової ситуації та налаштуватися на на конструктивне вирішення.

Учасники об’єднуються у пари, де один буде П’ятачком, другий - Кроликом. Кролик кричатиме та звинувачуватиме, а П'ятачок дуже цього боїться, йому потрібно навчитися тримати удар. Його задача – слухати Кролика та спостерігати за рухами кінчиків його вух або носа і запам'ятовувати свої думки і почуття, що у цей час. На вправу дається дві хвилини, потім учасники міняються ролями.

Які почуття виникали у підлітків під час вправи?

Чи важко було виконати завдання і чому?

Що потрібно зробити, щоб припинити нападки Кролика ?

Підлітки об’єднуються у пари за власним бажанням, якщо хтось виявиться без пари, партнером стає ведучий. Якщо ніхто не хоче бути з дитиною в парі - з ним також має бути ведучий .

Вправа «Як виграти обом учасникам конфлікту»?

Пропонується учасникам знайти пару словам із першого та другого блоку:

1. «Боротьба, Уникнення, Співпраця»
2. Образа, спокій, злість

На основі записів у зошитах робиться висновок. Що у всіх варіантах, окрім варіанту «Співпраця» один із учасників відчуває себе переможеним, ображеним, злим. Ведучий пропонує детально розібратися у ситуації, коли обоє учасників будуть відчувати себе переможцями, зберігати гарний настрій та позитивне ставлення один до одного.

Мозковий штурм «Конкретні кроки, які дозволяють залишитися обом конфліктуючим у виграші»

1. Дізнатися про бажання один одного (чому ти цього хочеш?)
2. Обговорити, яке рішення буде справедливим (корисно обговорити, як підлітки розуміють поняття справедливість).
3. Домовитись про взаємні поступки.

Вправа «Конфлікт як можливість»

Підліткам пропонується закінчити речення «Конфлікт – така гарна нагода….» розглядаючи його як такий, що може статися з батьками, друзями, учителями.

Вправа «У чому вигода?»

Підліткам пропонуються ситуації, у яких їм потрібно визначити вигоду людини, яка знаходиться у конфлікті.

1. «Олексій ріс у сім’ї, де його часто пригнічували батьки, заставляли його робити те, що йому не хотілося. А у школі він постійно вступав у конфлікт з

учителями. Більш того, він провокував конфлікти, дозволяв використання образливих висловлювань» (Компенсація відчуття неповноцінності, прагнення відчувати свою могутність).

2. «Маша часто конфліктувала з Наталкою. «Мені не подобається твоя самозакоханість!» - так вона пояснювала свої нападки» (Компенсація відчуття свої непривабливості).

3. «У Павла батьки були дуже уважні, вони інколи занадто цікавились життям сина. Їх опіка хлопця дратувала. Вдома він терпів. Зате у школі він часто вступав у конфлікти через незначні приводи: критикував музику, яку слухали друзі, одяг, який вони вдягають» (Прагнення проявити свою власну позицію).

Рефлексія

Ведучий отримує зворотний зв'язок, підлітки «вимірюють свою вагу» (за результатами попередніх вправ).

Тема 4. Ризикована поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях

Заняття 11. Правова відповідальність неповнолітніх

Мета: Знайомство з Конвенцією про права дитини, правовою відповідальністю неповнолітніх. Розвивати усвідомлення своїх прав та можливостей

Хід заняття:

Вправа «Я хочу – я можу»

Учасникам групи пропонується скласти список своїх бажань і можливостей. У групі проводиться обговорення на тему: «Чи всі мої бажання реальні і що необхідно для того, щоб вони виконалися». Ведучий запитує учасників: «Чи можуть протиправні дії, що робляться вами, для досягнення мети зіпсувати життя іншим людям, спричинити нанесення якого-небудь збитку?» У обговоренні загострюється увага на тому, що лише позитивні дії приводять до позитивних результатів. Лише дотримуючи права інших людей, людина може відчувати повне задоволення від своїх дій, а порушивши їх, вона, навпаки, матиме неприємності із Законом.

Якщо учасники напишуть якісь бажання, що перечать встановленим моральним нормам, засуджувати їх за це не слід. Але в обговоренні необхідно загострити увагу на тому, що в разі бажань такого роду порушуються права інших людей.

Групова дискусія «На що я маю право?»

Підліткам пропонується відповісти на питання: «Коли людина отримує права?» У групі обговорюються всі припущення учасників.

Зазвичай учасники називають всілякі різний вік. Поправляти їх не потрібно. Коли будуть названі всі варіанти, слід сказати, що права людина набуває з моменту народження. У міру того як вона дорослішає, змінюються і її права, а разом з ними — обов'язки і відповідальність.

Інформаційно-правова частина «Конвенція про права дитини і законодавство України»

Для охорони прав дітей ще 1924 року було прийнята Женевська декларація прав дитини. Держави, які підписали цю Декларацію, визнавали будь-яку людину, незалежно від її національності, віросповідання, кольору шкіри, статі, соціального походження, повноправним громадянином своєї країни, які мають права і свободи.

З часом відбувалися зміни деяких пунктів Декларації, вносилися доповнення. У 1959 році Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Конвенцію прав дитини. У нашій країні Конвенція набула чинності в 1991 році.

Держави - Учасниці цієї Конвенції вважають, що відповідно до принципів Уставу ООН визнання рівних і невід'ємних прав усіх членів суспільства є основою забезпечення свободи, справедливості і миру на землі.

Держави, які прийняли Конвенцію повністю, поклали на себе обов’язки по забезпеченню повного та гармонійного розвитку особистості дитини. Але так як більшість дітей виховуються в сім'ях, особлива увага приділяється саме родині.

У нашій країні прийнятий Сімейний кодекс, в якому відображені права, обов'язки та відповідальність усіх членів сім'ї. У законах не забуті і діти, які залишилися без піклування батьків, турботу про них взяла на себе держава. Вони визнаються повноправними громадянами та мають рівні з усіма права.

І в Конвенції, і в Сімейному кодексі зазначається, що діти мають право на особливу турботу і допомогу. З якої ж причини діти мають бути оточені особливою увагою? У Конвенції зазначено: "... дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження". Що означає правовий захист дитини? Якими ж правами володієте ви? (Учасники висловлюють свої припущення.) У першу чергу, дитина має право на життя, ніхто не має права відібрати його. Дитина має право на ім'я, по батькові та прізвище. Ім'я дається за згодою батьків, по батькові присвоюється за іменем батька, якщо це відповідає національним звичаям. Є на національні звичаї, за якими по батькові привласнюється по імені матері. Дитина має право на всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей, освіту, на участь у культурній і творчій

діяльності, лікування дозвілля і відпочинок. Дитина має право висловлювати свою думку, одержувати і передавати інформацію з різних вітчизняних та зарубіжних джерел. Джерелами інформації можуть служити видання, відеоматеріали, сайти Інтернету та інші джерела з умовою, що вони не завдають шкоди психіці, не містять інформації порнографічного характеру, сцен насилля, екстремізму, расової та етнічної неприязні.

І, напевно, найголовнішим є право жити і виховуватися в сім'ї. Жодної дитини ніхто насильно не може забрати з сім'ї, якщо в цій сім'ї не порушуються її права. А за виконанням цих прав спостерігають органи опіки та піклування. Кожна дитина може самостійно звернутися до цих органів, якщо її батьки зловживають своїми правами - жорстоко поводяться з дітьми, не забезпечують їх їжею, необхідними речами, не лікують. Крім цього, у цій частині постійно вживається слово "дитина". Нехай це вас не ображає. У Конвенції говориться про те, що "дитиною» вважається кожна людська істота до досягнення нею 18 років, якщо за Законами країни вона не досягає повноліття раніше. В Україні вважаються до 14 років – дітьми, з 14 до 18 років - неповнолітніми, а до 30 років - молоддю.

Таким чином, всі ви володієте правами, обов'язками і відповідальністю. Про вашу відповідальність і обов'язки ви дізнаєтеся на наступних заняттях.

У ведучого можуть виникнути внутрішні бар'єри, оскільки багато дорослих побоюються того, що, коли діти дізнаються про свої права, вони починуть маніпулювати дорослими. Тому важливо пам'ятати про те, що, крім прав, є ще й відповідальність неповнолітніх, інформація про яку буде надана в наступному блоці.

Вправа «Наші емоції – наші вчинки»

Учасникам пропонується продовжити
пропозиції:
Я засмучуюсь, коли...
Я злюся, коли...
Мені погано, коли ..
Я радію, коли ...
Я спокійний, коли...
Мені подобається, коли...
Мені не подобається, коли...
Мені добре, коли...

По закінченні цієї частини роботи, учасникам пропонується продовжити далі: «...коли... і я роблю... ». Потім слід обговорити : про що ви думаєте, коли здійснюєте той чи інший вчинок ? Чи завжди люди думають, коли щось роблять? Ведучий пропонує підтвердити або заперечити правильність

твердження: «Перш, ніж щось зробити – подумай!», У яких ситуаціях це твердження прийнятне? Необхідно підлітків підвести до усвідомлення та формування установки: «Будь-якій дії повинна передувати думка». Разом з підлітками ведучий роздумує над тим, яким чином можна вчасно зупинитися перед здійсненням необдуманого вчинку.

Підлітки можуть провокувати наступні запитання «В якщо на мене вилетить машина – я повинен стояти, обдумувати?» Ведучий пояснює, що коли ситуації пов'язані із збереженням життя та здоров'я, автоматично спрацьовує інстинкт самозбереження.

Групова дискусія «Чи може неповнолітній притягуватися до правової відповідальності?»

Учасникам пропонується відповісти на питання, з якого віку і за які правопорушення неповнолітній притягується до відповідальності.
Ведучий не поправляє підлітків і не хвалить за правильні відповіді, а лише вислуховує припущення.

Інформаційно-правова частина «Правова відповідальність неповнолітніх»

Батьки (опікуни або піклувальники) є законними представниками дітей до досягнення ними повноліття, і несуть за них та їх дії повну відповідальність перед законом та суспільством. Але у випадках коли неповнолітні порушують права та свободи інших громадян, порушуючи чинне законодавство, може буди знижено вік, з якого неповнолітній буде нести відповідальність перед законом.

Адміністративна відповідальність неповнолітніх настає з 16 років. За вчинення правопорушень та злочинів підлітки несуть відповідальність згідно чинного законодавства.

У разі вчинення підлітками віком до 16 років адміністративних правопорушень до відповідальності згідно чинного законодавства притягаються їх батьки.

Кримінальна відповідальність дітей наступає з 16 років, а за тяжкі та особливо тяжкі злочини – з 14 років (тяжкі злочини: умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, судді, умисне тяжке тілесне ушкодження, зґвалтування, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, незаконне заволодіння транспортними засобами, хуліганство).

До підлітків застосовуються такі види покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк (максимальний термін – 10 років).

Якщо неповнолітній уперше вчинив злочин невеликої тяжкості і його виправлення можливе без застосування покарання, він може бути звільнений від

кримінальної відповідальності. У таких випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру:

- застереження;
- обмеження дозвілля;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи під нагляд педагогічного колективу;
- відшкодування неповнолітнім, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення (на строк, що не перевищує трьох років).

Такі ж заходи застосовуються і до неповнолітнього, який вчинив злочин, у віці від 11 до 14 років. Коли дитина повторно, перебуваючи під наглядом батьків, скоїла злочин, особливо тяжкий, батьки можуть бути притягнуті навіть до кримінальної відповідальності за злісне невиконання своїх обов'язків з виховання дітей. А от за скоєння злочинів дітьми до 11 років батьки можуть бути оштрафовані за невиконання обов'язків з виховання дітей.

Згідно **ст. 184 КУпАП** (Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов’язків щодо виховання дітей), ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов’язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне за собою попередження або накладення штрафу (51-153 грн.).

Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу (102-204 грн.).

Вчинення неповнолітніми віком від 14 до 16 років правопорушення, відповідальність за яке передбачено КУпАП, тягне за собою накладення штрафу (153-255 грн.) на батьків або осіб, які їх замінюють.

Вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тягне за собою накладення штрафу (510-1020 грн.) на батьків або осіб, що їх замінюють.

Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов’язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки, карається обмеженням волі на строк від 2 до 5 років або позбавленням волі на той самий строк (**Стаття 166 КК України:** Злісне невиконання обов’язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування)

З 21 січня 2010 року вступив в дію Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв”

Вправа «Енергійні рухи»

Педагог робить вступ: «Пригадайте, як обтрушуються , вийшовши з води, собаки та інші тварини. Вони зупиняються, напружують м'язи і декілька секунд роблять швидкі , короткі, енергійні рухи тілом. Бризки летять у всі боки, а самі тварини стають сухими. Давайте і ми повчимося так сам! »

Після цього надає інструкцію: « Станьте в коло. Заплющте очі. Сильно напружте м'язи рук і ніг. А тепер, рахуючи про себе до трьох, швиденько потремтіть усім тілом… Раз…два…три… Скиньте напруження, розслабтеся. Зараз ми зробимо це ще раз, а ви, коли будете обтрушуватися, уявіть, що бризки летять на всі боки, так зникає ваша втома…. Напружтеся. Обтрушуйтесь! Раз…два…три… скиньте напруження… Розслабте м'язи рук і ніг.

Рефлексія

Підлітки розповідають про те, що відбувалося з ними в останні дні, що було хорошого, а що поганого і чому.

Ця вправа розвиває в учасників здібність до аналізу і власної поведінки, і поведінки своїх друзів. Тому на питання «чому» слід вимагати обов'язкової відповіді, відмови від пояснень не повинні сприйматися.

Заняття 12. Ризики та відповідальна поведінка

Мета: Надати уявлення про ризиковану поведінку та формувати уміння протистояти негативному впливу інших дорослих та однолітків

Хід заняття:

Вправа-активатор «Я люблю ризикувати, коли я…»

Педагог-тренер пропонує кожному учаснику назвати своє ім'я і закінчити фразу: «Я люблю ризикувати, коли я…».

Мозковий штурм «Що означає ризикувати?»

Пропонується учасникам назвати свої асоціації з поняттям «ризикувати». Відповіді записуються на дошці. Після цього педагог підсумовує, що розуміють під словом «ризик». Дієслово «ризикувати» має декілька значень. Перше – пускатися навмання, відважитися, піддатися випадковості, сподіваючись на щастя; друге – піддаватися відомій небезпеці, мінливості, невдачі.

Вправа «Так - Ні»

Педагог-тренер на початку пропонує відповісти на питання: «Чи буває так, що вас інші (дорослі або однолітки) спонукають до ризикованої поведінки?»

Учасників об'єднати у пари, один говорить слово «Так», а інший – «Ні». Голос повинен підвищуватися. При цьому кожен займає позу, у якій почуває себе впевнено. Завдання – переконати партнера.

Далі проводиться обговорення: Чи вдалося переконати партнера, не підвищуючи голос та не змінюючи позу? Яка поза вам допомогла? Як вашу позу сприймав ваш партнер? Як ви гадаєте, чи захоче з вами зустрітися партнер? Як виглядає упевнена людина? В чому це проявляється?А чи можна відмовити людині та зберегти з нею гарні стосунки?

Вправа «Вчимося говорити «Ні»»

Кожен із учасників ходить по колу зупиняючись перед товаришами. Усі, хто сидить, по черзі звертаються до нього з проханням або наказом. Завдання: сказати «ні», при цьому обґрунтувавши свою відмову.

Після того як вправа закінчиться, потрібно запитати в учасників, у яких випадках було легше відмовити: при проханні, при наказі або при запрошенні діяти разом? Як правило, дуже важко відмовитися, коли людина просить (ми відчуваємо себе «вище» прохача) і при запрошенні на спільну діяльність (нас задовольняє визнання наших здібностей). У цих випадках ми потрапляємо під вплив. Необхідно попередити учасників, що прохання повинне мати доброзичливий характер.

Вправа «Вчимося протистояти впливу»

Підліткам пропонується обговорити: що означає «вплив»? Хто і на що або на кого може вплинути? Вплив – це здатність переконати людину вчинити так, як хочеться тобі, або здатність здійснити будь-які дії, що змінюють результат ситуації. Далі обговорюється: чи завжди вплив негативний ? Яким чином можна відрізнити негативний вплив? Які способи негативного впливу? (Залякування, шантаж, загроза, наслідування, залежність, побиття тиск на особистість) Підліткам пропонується висловитись: чи хочеться їм піддаватися такому впливу і до яких наслідків може призвести згода? Що необхідно зробити, щоб позбавитися негативного впливу?

Складається план безпеки. Необхідно переконати підлітків, що звернення задопомогою - це не визнання власної слабкості, а прояв здатності протистояти. У план повинні бути включені і такі пункти, звернення до батьків і дорослих, до вчителів, до органів міліції, телефони довіри.

У деяких хлопців, можливо, вже був негативний досвід звернення за допомогою. У цьому випадку потрібно сказати підліткам, що кожна людина має право на помилку, але не потрібно думати про всіх людей, що вони у кожному разі звернення за допомогою відштовхнуть, відмовлять або засміють. Краще звертатися за допомогою не до сторонніх, а до правоохоронних органів, батьків, психологів, соціальних педагогів - там працюють фахівці, і вони знають, як допомогти.

Рольова гра «Ситуація примусу»

Підліткам пропонується розіграти сценку, коли група або хтось один примушує однолітка вчинити протиправний вчинок. У групі обговорюються різні результати ситуації. Потрібно запитати тих учасників, які мали життєвий досвід того, кого примушували, або того, хто примушував, про їх почуття в той час. Також обговорюється: чого домагається та людина, яка примушує? Для чого йому це треба? Можливо, він не знав Законів та сподівався, що відповідати не доведеться нікому, винного не знайдуть.

Групова дискусія «Хто відповідає у натовпі?»

Підліткам пропонується пригадати відомі їм з телепередач ситуації виникнення таких подій, які суперечать Законам, коли правопорушення здійснюється групою. Що порушувалося? Який був результат? Для прикладу можна взяти погроми футбольних фанатів або скінхедів. Потрібно сказати, що наведені приклади ведучого не поодинокі і не тільки скінхеди здійснюють погроми. В Україні та за кордоном безліч об'єднань, угруповань і сект, які пропагандують расизм і ксенофобію.

Інформаційно-правова частина «Відповідальність за групові правопорушення з участю неповнолітніх»

Рефлексія

Заняття 13, 14 Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?

Заняття 13

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики чи токсичні речовини, познайомити з правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин

Хід заняття:

Обговорення у групі «Настрій»

Підліткам пропонується відгадати, який у сусіда ліворуч сьогодні настрій.

Обговорення у групі «Що відбувалося протягом останніх днів?»

У групі обговорюється, чи потрапляли учасники у ситуації примусу в останні дні, що відбувалося, який результат, чи допомогли їм знання, отримані на попередніх заняттях гідно вирішити ситуацію?

Необхідно запитати учасників, коли вони спостерігали ситуацію примусу, чи хотілося їм втрутитися ?

Мозковий штурм «Чому люди вживають наркотики?»

Учасникам пропонується назвати причини застосування наркотичних речовин. Під час мозкового штурму записуються усі без винятку пропозиції підлітків.

Виділяють основні причини вживання наркотиків.

1. Цікавість до наркотиків.
2. Втрата життєвих орієнтирів.
3. Незадоволення життям.
4. Вплив оточення.
5. Простота переходу від цигарок та алкоголю до небезпечніших наркотиків.
6. Недостатність відповідних знань про шкоду наркотиків.
7. Недостатній розвиток «заборонного» внутрішнього фактора.
8. Кримінальна «романтика».

Обговорюються випадки, коли вживання наркотичних речовин дозволяється.

Наголошується на необхідності застосування наркотичних речовин у медицині. Наркоз необхідний при операціях, щоб знизити больові відчуття хворого. Онкологічним хворим також потрібні препарати для зниження болю, бо їх страждання нестерпні.

Інформаційне повідомлення «Вплив наркотиків на поведінку людини»

Під час проведення інформаційної частини ведучий повинен пам'ятати про можливі небезпеки:

1. Розширити знання про види наркотиків. Говорити лише про ті. Які вже традиційно поширені у регіоні;
2. Надати відомості про технологію виготовлення наркотиків;
3. Уживати слова типу «приємні відчуття від уживання наркотиків»

Головна ознака наркотичної речовини – наявність визначеного або невизначеного психоруйнівного (психоделічного) ефекту. Відповідно до специфіки дії, їх можна поділити на такі основні групи: гіпнотичні, стимулюючі, галюциногенні, неідентифіковані засоби.

Група гіпнотичних засобів

Алкоголь (етиловий спирт) – включає такі напої: пиво, вино, лікери, горілку, енергостимулятори, коньяк тощо. Натуральні та синтетичні засоби на опійній основі, окрім кодеїну [6].

Група стимулюючих засобів

Амфетаміни – фенамін, препарати з коки: кокаїн (порошок, паста) крек (синтетичний кокаїн) наркотики групи «екстезі», ефедрин; кофеїн (кава, чай) тощо.

Група галюциногенних засобів

Препарати канабісу: марихуана, гашиш (смола, паста), ЛСД, мескалін,

псилобіцин, амфетаміни (МДА, PCP). Інгалянти : бензин, ацетон, клеї, аерозолі, тощо.

Група не ідентифікованих засобів

Наркотичні речовини вибіркової дії: тютюн, деякі інгалянти Серед не ідентифікованих присутня група наркотичних речовин синтетичної технології. У деяких з них сучасними лабораторними методами не вдається визначити вид і структуру наркотичного компоненту.

Група незаборонених наркотичних речовин: рослини, гриби, мінерали, не внесені у перелік наркотиків, хоча вони і містять наркотичні компоненти, серед них мускатний горіх, певні види грибів тощо.

Наркотичні речовини можна диференціювати за соціальними ознаками: легалізовані (тютюн, алкогольні напої, ліки,кава, чай, засоби побутової хімії, рослини та гриби наркогенного вмісту тощо), нелегалізовані (конопля, героїн, кокаїн, та всі, внесені до Міжнародного й Національного переліку заборонених наркотичних речовин). Нелегальні наркотики поділяються на «легкі» та «важкі».

У організмі людини є рецептори, призначені для наркотичних речовин типу морфі – так звані оплатні рецептори. Молекула морфію входить у них, як ключ у замок і змінює роботу мозку. Головний мозок сам виробляє речовини, які зв’язуються з призначеними для них рецепторами і діють за «центри задоволення» мозку, що викликає у людини почуття радості, задоволення, душевного спокою, щастя. Наркотичні речовини мають значний вплив на психоемоційний стан підлітків, їхній характер і поведінку. Між наркоманією і курінням є дуже тісний зв'язок. Серед наркоманів 85 % тих, хто курив чи курить.

Групова дискусія «Що люди втрачають та що отримують після того, як спробують наркотики?»

Учасникам пропонується скласти список надбань і втрат, що сталися у зв'язку із застосуванням наркотиків. Списки обговорюються. Необхідно вивести на те, що, відчуваючи короткий «кайф», людина зрештою втрачає все, навіть життя. Обговорюється, чи вартий цей «Кайф» таких втрат. Дуже важливо, щоб підлітки зрозуміли, що найдорожче у людини - це його життя.

Ведучий може продемонструвати це наглядно. Наприклад: втратив гроші, але ти продовжуєш жити без цих коштів, знаходиш, від чого можна відмовитися. Від тебе пішов коханий чоловік, ти переживаєш, але продовжуєш жити. Твоє життя скінчилася - Тебе більше немає і не буде ніколи.

Важливо наголосити, що у значної кількості людей, особливо підлітків нестійкі (лабільні) біохімічні процеси, і молекули наркотичної речовини можуть уже після перших спроб вживання «включитися» в обмін речовин і зумовити наркотичну залежність.

Групова дискусія «Вживання наркотиків – справа особиста»
Питання для обговорення:

1. Допомагають наркотики спілкуватися чи заважають?
2. Чи є у когось досвід спілкування з людиною під наркотичним сп'янінням?
3. Чи приємно спілкуватися з людиною під наркотичним сп’янінням?
4. Якщо неприємно, то зазвичай відносини припиняються.
5. А як люди, які застосовують наркотики, вибудовують свої взаємини з рідними та друзями?

Підліткам пропонується обговорити вплив наркотиків на розрив відносин з рідними та друзями.
Також необхідно торкнутися теми правопорушень, які відбуваються у стані наркотичного сп'яніння та правопорушень по залученню інших підлітків для розповсюдження та застосування. Чи часто підлітки чують про правопорушення, здійснені наркоманами? Якого роду правопорушення?
Необхідно запитати підлітків, чи чули вони, що людину виправдав суд у злочині, скоєному в стані наркотичного сп’яніння.

Інформаційно-правове повідомлення «Відповідальність неповнолітніх за зберігання та поширення наркотиків та психотропних засобів»

Рефлексія

Заняття 14. Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики, алкоголь чи токсичні речовини, познайомити з правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин

Хід заняття:

Перегляд відео ролика про наслідки вживання алкоголю
Обговорення у групі «Як ви зрозуміли цей ролик? Що ви відчували, коли дивилися цей сюжет?»

Обговорення у групі «Як ви зрозуміли цей ролик? Що ви відчували, коли дивилися цей сюжет?»

Мозковий штурм «Чому люди вживають алкоголь?»

Учасники висловлюють свою думку, чому люди вживають алкоголь. Не слід мозковий штурм перетворювати на моралізаторство «Ой, як це погано…» Важливо, щоб підлітки висловили свій погляд на те, що є причиною вживання алкоголю.

Групова дискусія «П'яний не несе відповідальності за вчинки»

У групі обговорюється, як змінюється поведінка людини, яка вживає алкоголь, як поводяться п'яні підлітки, яким чином вони порушують права інших людей. Необхідно підвести до розуміння, що стан алкогольного сп'яніння не тільки не звільняє від відповідальності, а й посилює провину. Для цього ведучий запитує підлітків, як вони думають, п'яний - це людина, яка в силу свого фізичного стану звільняється від відповідальності, оскільки не може контролювати свої дії, чи вона все-таки повинна відповідати за свої дії?

Слід підійти у своїх роздумах до висновку: якщо ти не можеш контролювати свою поведінку – не пий, а якщо здатний нести відповідальність та контролювати свої вчинки – маєш право випити.

Це судження мають місце не тільки в середовищі підлітків, а й у суспільстві в цілому, тому не варто докоряти підлітків за висловлювання, яке вони часто чують.

Потрібно сказати, що в країні, де не існує заборони на продаж алкоголю і його вживання, міра прийняття спиртних напоїв - особиста справа кожного, виключаючи неповнолітніх. А якщо неповнолітній (як і будь-який громадянин України) скоїв злочин у стані алкогольного сп'яніння будь-якого ступеня, це тільки посилить його провину.

Інформаційно-правове повідомлення «Відповідальність за правопорушення у стані алкогольного сп'яніння»

Стаття 15[2]: Обмеження щодо споживання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв та тютюнових виробів Забороняється споживання пива (крім безалкогольного), алкогольних та слабоалкогольних напоїв:

1) у закладах охорони здоров'я;

2) у навчальних та освітньо-виховних закладах;

3) у громадському транспорті (включаючи транспорт міжнародного сполучення), на зупинках транспорту, у підземних переходах;

4) у закладах культури;

5) у закритих спортивних спорудах (крім пива у пластиковій тарі);

6) у ліфтах і таксофонах;

7) на дитячих майданчиках;

8) на спортивних майданчиках;

9) у приміщеннях органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших державних установ.

Забороняється куріння тютюнових виробів:

1) у ліфтах і таксофонах;

2) у закладах охорони здоров'я;

3) у навчальних та освітньо-виховних закладах;

4) на дитячих майданчиках;

5) на спортивних майданчиках;

6) у під'їздах жилих будинків;

7) у підземних переходах;

8) у громадському транспорті (включаючи транспорт міжнародного сполучення).

Забороняється, крім спеціально відведених для цього місць, куріння тютюнових виробів:

1) у закладах громадського харчування;

2) у приміщеннях органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших державних установ;

3) у приміщеннях закладів культури;

4) у приміщеннях закритих спортивних споруд;

5) у приміщеннях підприємств, установ та організацій всіх форм власності.

На час проведення масових заходів сільські, селищні та міські ради в межах відповідної адміністративної території можуть заборонити або обмежити споживання пива (крім пива у пластиковій тарі), алкогольних, слабоалкогольних напоїв та куріння тютюнових виробів.

Стаття 178. Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді.

Розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв на вулицях, у закритих спортивних спорудах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту (включаючи транспорт міжнародного сполучення) та в інших заборонених законом місцях, крім підприємств торгівлі і громадського харчування, в яких продаж пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на розлив дозволена відповідним органом місцевого самоврядування, або поява в громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль, тягне за собою попередження або накладення штрафу (51-255 грн.).

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яка двічі протягом року піддавалась адміністративному стягненню за розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або появу в громадських місцях у п'яному вигляді, тягнуть за собою накладення штрафу (306-408 грн.) або виправні роботи на строк від 1 до

2 місяців з відрахуванням 20% заробітку, або адміністративний арешт строком на 15 діб.

Групова дискусія «Альтернатива алкоголю»

Ведучий просить підлітків висловитися про те, що, на їхню думку, отримує людина, вживаючи спиртні напої, і що вона отримує, а може, і втрачає. Причому пиво теж розглядається як спиртний напій, оскільки в ньому міститься частка алкоголю.

Зазвичай підлітки кажуть, що вживають алкоголь, щоб розслабитися, щоб відчувати себе більш розкутим в компанії, тому що всі, з ким вони спілкуються, випивають, свята прийнято проводити з випивкою, на дискотеках не цікаво без «допінгу». І тут потрібно запитати, як вони думають, чи стає цікавіше спілкуватися з ними, після того як вони прийняли «допінг»? Можуть надійти стверджувальні відповіді - адже вони в цьому випадку стають більш розкутими. Тоді потрібно запитати: може, більш розв'язнішими? Де грань між розв'язаністю і розкутістю? Напевно, багатьом доводилося спілкуватися з таким, хто «прийняв на груди» підлітком, перебуваючи при цьому в тверезому вигляді. Які почуття виникали при цьому?

Ведучий повертає підлітків до початку дискусії, пропонує згадати: чого людина досягає, вживаючи спиртні напої? Якщо і досягне, то тільки на короткий час, поки діють «винні пари», а потім потрібно знову випивати, щоб стало добре. І ось це «знову» - вже залежність, алкоголізму. Хвороба страшна, яка веде до матеріальних втрат, до втрат близьких, друзів і найголовніше - себе.

Далі з учасниками обговорюються пункти, які були записані протягом «Мозкового штурму» «Чому люди вживають алкоголь?», напроти кожного пункту записується, як можна задовольнити потреби іншим способом?

Рефлексія

Що відбувалося сьогодні на занятті? Що вам сподобалося?

Заняття 15. Підсумкове

Мета: Усвідомлення результативності занять. Формувати здатність до позитивних змін негативних рис характеру та досягнення позитивних життєвих цілей.

Хід заняття:

Вправа «Що хотілося б змінити у образі підлітка?»

Учасникам пропонується розділити риси характеру портрету сучасного підлітка («зображеного» на заняті 3, протягом виконання вправи «Портрет сучасного підлітка») на позитивні, які слід розвивати, і на негативні, від яких

слід позбуватися, так як вони можуть призвести до порушення Закону. Потрібно обговорити з учасниками, яким чином цього можна досягти.

Коло «Що змінилося у мені?»

Вправа «Валіза»

Ведучий оголошує, що дане заняття – останнє та групі потрібно «зібрати валізу» того, що вони набули протягом занять. Усі пропозиції учасники записують на папері, кладуть у конверт та заклеюють. На конверті вказується адреси учасників. Ведучий через 6 місяців відправляє конверти по пошті.

Потрібно обов'язково наголосити на тому, що якщо підлітки хочуть, щоб закони допомагали їм у важких ситуаціях, потрібно, перш за все, самим дотримуватися законів.

III. ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКАХ

Поняття *корекція* розуміється як система заходів, спрямованих на виправлення, усунення психологічних труднощів та асоціальної поведінки підлітків, на розвиток особистості неповнолітніх. Заходи корекції спрямовані на корекцію теперішньої та майбутньої поведінки, адаптацію до соціальної ситуації розвитку. При цьому слід наголосити, програма корекції орієнтована, перш за все, на здорову особистість.

У рамках корекції основні заходи спрямовані на *виправлення, усунення уже сформованих якостей особистості або вад поведінки*.

Корекційна робота має враховувати конкретні результати діагностики, причини та умови кожного конкретного випадку. Тому універсальної програми корекції для широкого використання різними фахівцями розробити неможливо.

Залежно від специфіки роботи, освітнього рівня фахівців, які опікуються проблемами делінквентності неповнолітніх, до проведення інформаційних блоків з правової тематики рекомендовано запрошувати представників кримінальної міліції. При проведенні інформаційних блоків з правової тематики пропонується використовувати ситуації, наведені в додатку 1.

При організації корекційних заходів поведінки неповнолітніх правопорушників слід враховувати особливості соціального оточення, яке має вплив на вади розвитку неповнолітнього, корекція має носити комплексний, мультидисциплінарний характер. У випадках патогенного впливу сім'ї (оточення однолітків, підліткових субкультур) на протиправну поведінку дитини, корекційна робота, спрямована лише на неповнолітнього, буде мало результативною, оскільки після повернення дитини соціальну ситуацію, яка

провокує протиправну поведінку, дитина потрапляє у ситуацію ризику повторної делінквенції.

Відповідно до мети, функцій, принципів сучасної освіти, корекційної роботи, основних тенденцій розвитку суспільства та на основі вікових психофізіологічних особливостей, актуальних потреб підлітків, **програма** *психокорекції поведінки дітей, які перебувають на обліках, повинна містити такі основні компоненти:*

- інформаційний поєднує в собі пізнавальну, ціннісну, розвивальну складову; надає досвід пізнавальної діяльності, під час якої засвоюються знання, уміння, навички;
- комунікативний надає досвід міжособистісного спілкування;
- рефлексивний розвиває у підлітків самопізнання, здатність до рефлексії та оволодіння способами самовдосконалення, морального самовизначення; формує життєву позицію як систему особистісних цінностей.

Принципи організації корекційної роботи

1. Єдність діагностики та корекції (див. далі – етапи організації роботи).
2. Принцип нормативності розвитку. Врахування психофізіологічних особливостей підлітків. У основі лежить поняття «психологічного віку» (Л. С. Виготський). При оцінці відповідності рівня розвитку дитини віковій нормі враховуються : особливості соціальної ситуації розвитку, рівень сформованості психологічних новоутворень, рівень розвитку провідної діяльності дитини, її оптимізація.
3. Принцип корекції «зверху вниз». Корекція формує «зону найближчого розвитку» для дитини чи підлітка. Корекція носить випереджаючий характер та спрямована на майбутнє з урахуванням психологічних новоутворень.
4. Принцип корекції «знизу вгору». Корекція передбачає тренування та закріплення уже наявних психологічних особливостей. Головним завданням корекції «знизу вгору» є актуалізація будь-якими способами заданої моделі поведінки та одразу ж її підкріплення. У центрі корекції наявний рівень психічного розвитку, який розуміється як процес ускладнення, модифікації поведінки, комбінація реакцій із уже наявного репертуару.
5. Принцип системності розвитку психічної діяльності. Передбачає врахування профілактичних та розвиваючих завдань. При проведенні корекції необхідно враховувати найближчий прогноз розвитку, що дозволить уникнути різного роду відхилень у розвитку. Принцип системності дозволяє встановити причинно-наслідкові зв’язки та ієрархію між симптомами та причинами.

6. Діяльнісний принцип корекції полягає у цілеспрямованому формуванні узагальнених способів орієнтації особистості у різних сферах предметної діяльності, міжособистісних взаємодій, у соціальній ситуації розвитку. Сама корекційна робота передбачає цілісну осмислену діяльність, що природно та органічно вливається у систему повсякденних життєвих ситуацій особистості, а не як просте тренування навичок та умінь.

Тривалість корекційної роботи

- Коротка – триває кілька годин або днів, спрямована на вирішення актуальних ізольованих проблем та конфліктів. ЇЇ ефект може бути нестійким.
- Тривала – продовжується кілька місяців, у полі уваги – особистісний контекст скоєння протиправної поведінки. У процесі корекції ефект розвивається повільно та носить нестійкий характер.
- Зверхтривала – продовжується роками та стосується сфер свідомого і несвідомого. Ефект розвивається поступово, носить тривалий характер.

Етапи організації корекційної роботи

1. Розгляд на психолого-педагогічному консиліумі запит класного керівника щодо постановки на внутришкільний облік, проведення попереджувальної та профілактичної роботи. Заслуховування матеріалів практичного психолога, медичного працівника, класного керівника (за потреби інших осіб). Укладання протоколу психолого-педагогічного колегіуму, визначення змісту супроводжуючої діяльності і її переважні форми, консультативної та соціально-диспетчерської діяльності учасників консиліуму.
2. Збір додаткової інформації практичним психологом для написання корекційної (групової чи індивідуальної) програми. Ознайомлення з соціально-демографічними, медичними даними, спостереження за підлітком у різних видах діяльності, бесіди, вивчення причин та обставин постановки на облік,тощо.

Етап первинної поглибленої психодіагностики[1]. Дослідження інтелектуально-мисленнєвої діяльності; типологічних особливостей і особливостей емоційно-вольової сфери, структурних особливостей особистості та взаємостосунків з оточуючими. **Результати психодіагностики надаються практичним психологом тільки у вигляді рекомендацій.** Визначення

[1] Діагностичний напрямок може реалізовувати тільки особа, яка має повну вищу освіту за спеціальністю «Психологія», «Практична психологія». Інструментарій повинен мати експертну оцінку відповідно до наказу МОН України від 20.04.2001 р. № 330 «Положення про експертизу психологічного, соціологічного інструментарію, що застосовується у навчальних закладах МОН України».

відповідальних осіб у процесі корекції (референтні особи, зацікавлені у змінах поведінки, особистісних перетвореннях неповнолітніх: члени сім'ї, однолітки, педагоги або інші). Визначення представників установ, організацій для комплексного вирішення проблеми поведінки неповнолітнього, «зони відповідальності».

Програма психокорекції дітей, які перебувають на обліках, є **частиною корекційних заходів,** які розробляються у рамках психолого-педагогічного консиліуму.

Психокорекція має певну послідовність дій (за К. Мілютіною):

Назва етапу	*Головне запитання*
Визначення відповідальної особи	Хто відповідатиме та співпрацюватиме з психологом у зв'язку із даною проблемою?
Психодіагностика	Які розлади психічних процесів чи особистості лежать в основі проблеми?
Співпраця з іншими спеціалістами	До яких спеціалістів та соціальних партнерів слід звернутися за допомогою?
Контракт з відповідальною особою	Де, коли і яким чином буде відбуватися корекційна програма?
Збір інформації	Що не відповідає нормі та потребує корекції?
Розробка корекційної програми	Які дії і в якій послідовності треба здійснити?
Впровадження корекційної програми	Що робити під час даного заняття?
Перевірка ефективності	Що відповідає нормі і що ще потребує корекції? Які розлади психічних процесів чи особистості вдалося подолати?

3. Етап визначення плану та змісту корекційної програми. Формування концепції та стратегії психолого-педагогічної корекції. Відбір методик та методів реалізації корекційних завдань, вправ, технік, прийомів. Планування форми (індивідуальні та групові) та характеру (симптоматична, каузальна) корекційного впливу. Передбачення результативності роботи, критеріїв ефективності.

4. Етап реалізації корекційних заходів. Фіксується динаміка змін поведінки особистості, діяльності, емоційних станів учасників у процесі корекційної роботи. Відповідно вносяться корективи до задач самої програми, змінюються та доповнюються методи та засоби психолого-педагогічного

впливу. Відбувається обмін інформацією між представниками установ та організацій з приводу результативності проведених заходів (мультидисциплінарні психолого-педагогічні консиліуми).

5. Заключний етап. Підсумкова діагностика підлітків. Підтримуючі заходи. Вироблення рекомендацій цільовим групам з метою профілактики подальших девіацій. Індивідуальне консультування підлітків на їх запит. Індивідуальна робота з батьками. Підведення підсумків, визначення реабілітаційних завдань.

ГЛОСАРІЙ

1. **Адиктивна поведінка** – зловживання різними речовинами, які змінюють психічні стани, включно алкоголь та палання тютюну, до того, як у них сформувалась залежність.

2. **Адміністративним правопорушенням (проступком)** визнають протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління та за яку законом передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 КпАП).

3. **Акселера́ція** (від лат. *Acceleratio* − прискорення) − прискорений розвиток живого організму. Термін використовується для характеристики прискореного фізіологічного розвитку людини, який спостерігається протягом останніх 150 років, але термін застосовується і до інших живих організмів.

4. **Акцентуація характеру** – крайній варіант норми, коли окремі риси характеру надмірно посилюються, внаслідок чого проявляється вибіркова вразливість до низки окремих психогенних впливів при стійкій або підвищеній стійкості до інших.

5. **Антисоціальність** проявляється у відсутності чутливості індивіда до суспільних звичаїв, традицій (А.Ребер). Такий тип відхилення є більш небезпечним, ніж асоціальність, оскільки потенційно може завдавати більше шкоди для групи чи соціуму взагалі.

6. **Асоціальність** характеризується виключеністю з соціальної взаємодії, оскільки поведінка індивіда порушує соціальні норми та є соціально неприйнятною.

7. **Девіантна поведінка** – проявляється у порушенні індивідом соціальних норм і характеризується певними відхиленнями. Так, поведінка має різні види: адитивна, аморальна, делінквентна.

8. **Делінквентна поведінка** – у перекладі з латини delinguenta, гріх, хибний вчинок, провина; delinguens – правопорушник, злочинець, бунтівник; є видом соціально неприйнятної поведінки (Н.Смелзер, В. Фокс), котра включає у себе типи відхилень від норми: асоціальність та антисоціальність.

9. **Делінквентна поведінка** – це протиправна поведінка, котра передбачає адміністративну відповідальність; термін «кримінальна поведінка» відображує її зміст та відповідальність.

10. **Деприва́ція** (англ. *deprivation*) — це психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно індивіду для задоволення певних важливих потреб. Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності

11. Діагноз психологічний – (від розпізнавання), це кінцевий результат діяльності психолога, спрямованої на описання та з'ясування сутності індивідуально-психологічних рис особистості з метою оцінки їхнього актуального стану , прогнозу подальшого розвитку і розробки рекомендацій, обумовлених завданням обстеження.

емоційно-безпосереднє спілкування немовляти з дорослими (0-1 рік);

інтимно-особистісне спілкування підлітків;

12. Конформність – піддатливість людини реальному або уявлюваному тискові групи; проявляється в зміні її поведінки й установок стосовно позиції більшості, яку вона спочатку не поділяла.

13. Кримінальна відповідальність - вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину, та мають нести зобов'язання особистого, майнового чи організаційного характеру.

14. Мінімальна мозкова дисфункція (ММД) – легкі порушення функціонального стану окремих мозкових структур.

навчальна діяльність у молодших школярів;

15. Нарко́тиками (від грец. narkoticos — той, що призводить до заціпеніння, одурманюючий) визнаються речовини за трьома критеріями (медичними, соціальними, правовими) завдають величезного лиха як особі, так і суспільству вцілому. Замість назви «наркотики» використовують терміни «наркотичні речовини», «психоактивні речовини». Згідно з Класифікацією ВООЗ десятого перегляду (1989 р.) у перелік наркотичних речовин включено:

- Алкоголь;
- Опіати;
- Канабіс;
- Седативи (гіпнотичні);
- Кокаїн, стимулятори (у тому числі кофеїн);
- Галюциногени;
- Тютюн;
- Леткі речовини;
- Неідентифіковані речовини, що приймаються з наркотичною метою

16. Невроз – хворобливе переживання зриву особистості при його відношенні з оточуючими, коли людина прагне подолати розлади, які виникли. Наслідок невирішеного внутріособистісного мотиваційного конфлікту. Хоча характер конфлікту психологічний, однак має значну стійкість та силу, яка призводить до продукування хворобливих симптомів. По мірі розвитку невротичних розладів спостерігається загострення сомато-біологічних зрушень, перебудова гомеостазу, психоендокринних співвідношень та вегетативної

регуляції, але не досягає таких органічних зрушень, як при соматичних захворюваннях.

17. Правопору́шення — неправомірне (протиправне) винне діяння (дія чи бездіяльність) особи, за вчинення якого особа може бути притягнута до юридичної відповідальності.

18. Провідна діяльність – це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на даному етапі розвитку її особистості.

19. Психоакти́вні речови́ни — загальне поняття, що об'єднує такі категорії, як наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори.

20. Психодрама – груповий вид роботи, в якому розігруються ситуації зі свого сучасного та минулого, намагаючись таким чином досягнути глибшого розуміння подій. При цьому розвиваються його поведінкові навички. Психодрама застосовується для полегшення висловлення почуттів через застосування спонтанних та драматичних засобів. Окрім того, вона дає змогу програми різноманітні соціальні ролі й отримати зворотній зв’язок про вплив цих ролей на інших людей, сприяє розвитку креативності. Психодрама дає можливості дізнатися, що відчувають інші та яким може бути результат конкретної поведінки.

21. Психокорекція – система впливів, яка дозволяє усунути (відновити, компенсувати) відхилення у психічному розвитку здорової людини. Психокорекція має справу з уже сформованими особливостями особистості або видами поведінки та спрямована їх перетворення, виправлення.

22. Психопатії – аномалії характеру, які, за словами П. Б. Ганнушкіна (1933), "определяют весь психический облик индивидуума, накладывая на весь его душевный склад свой властный отпечаток", "в течение жизни... не подвергаются сколько-нибудь резким изменениям", "мешают... приспособляться к окружающей среде". Ці три критерії визначені О. В. Кербиковим (1962) як тотальність та відносна стабільність патологічних рис характеру, що призводить до дезадаптації у суспільстві.

23. Сензитивність (емоційна збудливість, чутливість) – міра чутливості до явищ дійсності, що стосується особистості. Термін використовується для позначення властивості темпераменту людини у психології. Незадоволення потреб, конфлікти, соціальні події в одних людей викликають яскраві реакції, страждання, а інші ставляться до них спокійно, байдуже. Відомий радянський психолог Б. Ананьєв вважав, що сензитивність пов'язана з орієнтувальною рефлекторною діяльністю і входить до структури темпераменту. Вважається, що існують не лише окремі різновиди чутливості як потенційні властивості окремих аналізаторів, а й загальний для певної людини спосіб чутливості, що є властивістю сенсорної організації людини загалом.

Сензитивність, на думку Б. Ананьєва, – порівняно стійка особливість особистості, в якій виражається тип нервової системи людини і яка відіграє свою роль у здібностях людини до різних видів діяльності.

24. Ситуація морального вибору – це спеціально створена ситуація, в якій підліток має озвучити власну позицію з певного питання та здійснити власний вибір.

25. Соціальна ситуація розвитку - це поєднання зовнішніх обставин життя дитини з тим, як вона їх переживає. Обставини зумовлюються як макросоціумом (економічні, культурно-історичні, національні особливості та ін.), так і мікросоціумом (сім'я, школа, однолітки, значущі дорослі тощо). Вплив мікросоціуму більш очевидний і значно більшою мірою може бути змінений.

26. Фрустрація – блокування, незадоволеність значимої для людини потреби. Проявляється у гнітючій напрузі, тривожності, відчутті безвиході.

27. Характер – стійка система індивідуально-психологічних властивостей (рис) особистості, які визначають її ставлення до світу, уміння регулювати свою діяльність. Проявляється у типових способах діяльності та спілкування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. СПб. : пройм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
2. Докторович М. О. Делінквентна поведінка особистості: факторний аналіз / Марина Олександрівна Докторович // Збірник наукових праць. Психологічні науки. Том 2. Випуск 4. Режим доступу до статті: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/psykh/2010_4/15.pdf
3. Докторович М. О. Неповна сім'я : особливості роботи соціального педагога / Марина Докторович. – К. : Шк. Світ, 2010. – 128 с.
4. Живолуп Л. В. Групова психотерапія підлітків з проблемною поведінкою. Програма психотерапевтичних занять / Автор-укладач Л. В. Живолуп. – Кременчук: 2012. – 28 с.
5. Запорожцев А. В., Лабунь А. В., Заброда Д. Г., Басиста І. В. та інші Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: додаток до навчально-методичного посібника для курсантів вищих навчальних закладів МВС України / А. В. Запорожцев, А. В. Лабунь, Д. Г. Заброда, І. В. Басиста. – Київ, 2012. – 56 с.
6. Зимівець Н. В., Сивогракова З. А., Лещук Н. О. та ін.. Твоє життя – твій вибір : Навч. – метод. посіб. – К. : Навч. Книга, 2002. – 190 с.
7. Истратова О. Н. Большая книга подросткового психолога / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто. – Изд. 2-е. – Ростов н/д : Феникс, 2008.–.636, [1] с.
8. Коваль Р., Горова А., Нікітчук А., Микитюк О., Лихоліт Ю. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід упровадження. Посібник / Роман Коваль, Альона Горова, Анна Нікітчук, Оксана Микитюк, Юлія Лихоліт.– К. : Видавець Захаренко В. О., 2009. – 168 с.
9. Кравченко О. Д., Моргун І. Ф. Психодіагностика особистості підлітка. Навчальний посібник із психологічної практики для студентів-бакалаврів педагогічних і психологічних спеціальностей / за ред. О. Д. Кравченко, В. Ф. Моргуна. – К. : Видавничий дім «Слово», 2009. – 136 с.
10. Кривуша В. І. Особливості ре соціалізації неповнолітніх злочинців. – К. : «МП Леся», 2000. – 140 с.
11. Лещук Н.О. дорослішай на здоров'я : навчально-методичний посібник / Н. О. Лещук, Ж. В. Савич, О. В. Голоцван. – К., 2012. – 214 с.
12. Лист МВС України Управління Міністерства внутрішніх справ України в Полтавській області від 09.09.2013 № 37 / 933 / СВ.
13. Макаренко А. С. Педагогічні твори. Т. 3. – 158 с.
14. Макартычева Г. И. Тренинг для подростков: профилактика асоциального поведения.– СПб. : Речь, 2007. – 192 с.

15. Максименко С. Д. Реалізація нужди у підлітковому віці / С. Д. Максименко // Збірник наукових праць. Психологічні науки. Том 2. Випуск 4. – М. : МГу, 1998. – режим доступу до статті : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/psykh/2010_4/1.pdf

16. Максимова Н. Ю. Психологічні аспекти роботи з неповнолітніми, які знаходяться в місцях позбавлення волі // Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / за ред. Синьова В. М. – К., 2003.

17. Марінушкіна О. Є. Настільна книга шкільного психолога / Олена Євгеніївна Марінушкіна. – Х. : Вид-во «Ранок», 2010. – 288 с.

18. Міолютіна К. Форми психокорекційного впливу. – К. : Главник, 2007. – С. 144. (Серія «Психол. інструментарій»).

19. Моргун В. Ф., Седых К. В. Делинквентный подросток / В. Ф. Моргун, К. В. Седых. – Учебное пособие по психопрофилактике, диагностике в коррекции отклоняющегося поведения подростков для социальных педагогов, студентов педагогических, психологических, юридических специальностей, интернов психиатров. – Полтава, 1995. – 161 с.

20. Муліка К. запровадження корекційних, розвивальних програм в умовах загальноосвітніх навчальних закладів : інформаційно-методичний збірник / [упоряд. Катерина муліка]. – Прлтава : ПОІППО, 2009. – 100 с.

21. Мустафаєва Г. М. , Довгаль І. І. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї / Г. М. Мустафаєва, І. І. Довгаль. – Київ, 2011. – 192 с.

22. Психодіагностика підлітка / за ред.. О. Д. Кравченко, І. Ф. Моргуна. Навчальний посібник із психологічної практики для студентів-бакалаврів педагогічних і психологічних спеціальностей. – К. Видавничий дім «Слово», 2009. – 136.

23. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 р. № 1039-р «Про затвердження щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні».

24. Скок А. Г. Психологічна служба освіти : навчальний посібник / А. Г. Скок, І. М. Ющенко. – К. : Видавничий дім «Слово», 2013. 240 с.

25. Тимощук О. Підліткова злочинність. Як в Україні планують її побороти? / Олександра Тимощук // Юридичний вісник України. − № 13, 30 березня − 5 квітня 2013. Режим доступу: http: //smi.liga.net/articles/2013-04-02/8945221-p_dl_tkova_zlochinn_st_yak_v_ukra_n_planuyut_poboroti.htm.

26. Ткаченко С. В. Досконалості немає меж : психокорекційний тренінговий курс для підлітків / автор-укладач С. В. Ткаченко. – Комсомольськ : 2009 р. – 45 с.

27. Шапар А. Б. Психологічний тлумачний словник / А. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1. Опис ситуацій для проведення просвітницької роботи щодо правової тематики з підлітками

При проведенні просвітницької роботи щодо правової тематики з неповнолітніми рекомендовано використовувати конкретні ситуації з життя. При цьому не слід надавати інформацію про те, де конкретно сталися такі ситуації та називати імена, прізвища учасників.

Інформаційну роботу доцільно проводити у вигляді дискусії, бесіди, при цьому надавати інформацію підліткам про чинне законодавство України, норми права та відповідальність **неповнолітніх.**

Пропонуємо питання для обговорення:

1. Чи порушили неповнолітні таким чином чинне законодавство України?
2. Що спонукало неповнолітніх вчинити протиправну поведінку?
3. Яке покарання передбачено чинним законодавством України за такий вчинок?
4. Що б Ви зробили, коли б дізнались, що Ваш друг (подруга) ризикує?
5. Як Ви гадаєте, чи задумувались учасники ситуації про можливі наслідки протиправного вчинку?
6. Які наслідки цієї ситуації (отримання тілесних ушкоджень, моральних страждань, матеріальних втрат тощо)?
7. Чи могли Ваші родичі, близькі люди постраждати від такого випадку?
8. Хто міг би попередити ситуацію (порадити, відмовити, підказати неповнолітнім про можливі наслідки)?
9. Яким чином можна було задовольнити свої потреби (у грошах, розвагах…) не вчинивши протиправної поведінки?
10.

Ситуація 1. Четверо хлопців (13, 14, 14, та 15 років) міркували, яким чином заробити грошей під час літніх канікул. Один з них розповів, що у його сусіда на подвір'ї стоїть чавунна ванна, якою той не користується вже довгий час і, навіть, пропонував батькові хлопця забрати її. Хлопець запропонував друзям здати цю ванну на металобрухт. Коли хлопці прийшли на подвір'я чоловіка, вдома нікого не було і вони вирішили забрати ванну без дозволу. Закинувши ванну на спини підлітки восьминогою черепахою понесли ванну на пункт прийому металобрухту, по дорозі, зустрівши того самого дядька, в якого

забрали ванну. Він похвалив дітей (бачучи тільки їх ноги), що допомагають батькам, не вештаються під заборами, а намагаються заробити грошей. Хлопці здали ванну до пункту прийому металобрухту, отримані гроші розділили між собою. А чоловік, помітивши зникнення ванни, повідомив міліцію про крадіжку.

Ситуація 2. Батько 14-річного Олексія навчав сина водити машину з 11 років. Одного разу, влітку, коли родина відвідувала бабусю в селі, хлопець вирішив з'їздити с друзями на річку на батьковій машині. Був ранній час, батько ще спав і Олексій взяв машину без його відома.

По дорозі машину з підлітками затримали співробітники ДАІ.

Ситуація 3. 19 - річний Максим, друг 14 – річного Олега святкував вдома день народження. Він проживав сам, так як мати працювала в іншому місті і приїжджала через тиждень. Напередодні дня народження сина мати приїхала і залишила сину 800 грн. Під час святкування дня народження Олег зайшов до кімнати друга та почав без дозволу оглядати шафу де лежали гроші. Олег швидко, поки ніхто не побачить, забрав гроші та поклав у свою куртку. Наступного дня він купив собі музичну колонку. Мати Максима повідомила в міліцію.

Ситуація 4. 15 – річний Сергій гуляв з друзями на вулиці і побачив поблизу сусіднього будинку не примкнений велосипед. Хлопцю сподобався цей велосипед і він його завів у під'їзд іншого сусіднього будинку, а коли вже на дворі стало темно привів велосипед до свого будинку. Наступного дня він перекрасив його. Велосипед знайшли лише через рік коли виявилося, що хлопець з друзями вкрав мотоцикл.

Ситуація 5. Учениця 8 класу в розмові з практичним психологом повідомила про те, що у неї були небажані сексуальні зв'язки з хлопцями – старшокласниками, але просила не розголошувати цю інформацію, не розповідати батькам. Практичний психолог повідомила директора школи, була викликана до школи мати для проведення бесіди про посилення уваги до життя дівчинки-підлітка, налагодження довірливих стосунків з матір'ю. Через деякий час мати довідавшись про сексуальні зв'язки дочки, яка сказала, що вони були насильні, написала заяву до міліції та звинуватила школу у тому, що її не повідомили раніше про інформацію, яку дівчинка розповіла психологу.

Ситуація 6. В канікулярний час відбулось побиття учениці 9 класу дівчатами з різних шкіл, яке знімав за допомогою телефону хлопець і виклав відео у соціальну мережу «Вконтакте». Батьки помітили пригнічений стан

дівчинки, яка в розмові з ними повідомила про відеозапис у соцмережі. Батьки написали заяву до кримінальної міліції про побиття дівчинки.

Ситуація 7. Учень 5-го класу товаришував з дорослими односельцями. Одного вечора вони йому запропонували залізти в хату, де ніхто не проживає, та допомогти викрасти речі. Після проникнення дорослі забрали деякі речі з приміщення, хлопцю дали непотріб (шість стаканів, скатертину тощо).

Ситуація 8. У школі з роздягальні спортивного залу був викрадений мобільний телефон. У ході розслідування виявилося, що крадіжку здійснив учень 12 років. По факту злочину було здійснено звернення до районного відділу міліції.

Ситуація 9. Троє хлопців - восьмикласників порізали канцелярським ножем у приватному автобусі задні сидіння. Водій автобуса звернувся зі скаргою до директора школи на цих учнів.

Водій автобуса приватний підприємець, який займається пасажирськими перевезеннями між сусідніми селами.

Ситуація 10. Четверо хлопців - одинадцятикласників, побили охоронця - сільськогосподарського підприємства.

Під час розслідування виявилося, що охоронець сам навмисно спровокував таку ситуацію, таким чином він заробляв гроші і неодноразово це робив в інших селах району.

Шантажував батьків хлопців, вимагав гроші за моральні та фізичні ушкодження, якщо ж батьки не погоджувалися сплатити дану суму, то він звертався до міліції.

Ситуація 11. Під час літніх канікул, прогулюючись містом, два хлопці віком 12 та 15 років помітили на подвір'ї автошколи старі автомобілі. Маючи досвід здачі металобрухту, друзі вирішили трішки підзаробити на нікому непотрібних, на їхню думку, транспортних засобах. Проникнувши на стоянку автотранспорту, хлопці, шляхом демонтажу автомобіля, викрали вузли та агрегати. Після цього, склавши награбоване до поліетиленового пакету, підлітки відправилися до пункту прийому металобрухту. Не поцікавившись, де діти знайшли подібні запчастини, працівники пункту заплатили їм.

Витративши зароблене, спільники ще декілька разів спробували збагатитися подібним чином. Але під час одного з проникнень їх помітив охоронець.

Здійснивши перевірку технічного стану транспорту, працівники авто школи виявили відсутність деяких автозапчастин та звернулися до правоохоронних органів.

Під час оперативно-розшукових дій працівники міліції вийшли на слід неповнолітніх, які до цього вже стояли на обліку у кримінальній міліції у справах дітей. Хлопці при затриманні зізналися у скоєному.

Ситуація 12. Хлопчик має вік 12 років. Його виховує одна мама (батько зловживав алкоголем, через що сім'я розпалася; невдовзі він помер). У місті сім'я мешкає останні три роки в найманому житлі.

Мама – «реалізатор» на ринку, вільного часу майже не має. Уваги сину приділяє мало (переважно піклується про те, щоб нагодувати сина та вдягнути). Може 2-3 дні не з'являтися вдома через ділові та особисті справи. Хлопчик навчається в 6 класі досить посередньо, особливих здібностей та інтересів не має. Вчитель та інші учні його не люблять. Перші – через слабкі знання та погану дисципліну, другі – через нечесність, грубість. Слабких б'є, перед сильними схиляється, маніпулює ними, може зробити підлий вчинків.

Ситуація 13. Дівчина має вік 15 років. ЇЇ виховує мама та вітчим, в них народилася дитина, яка в знаходиться у центрі батьків уваги, а дівчинка почуває себе не потрібною. Рідний батько працює за кордоном, створив іншу сім'ю, з дочкою він не спілкується. Дівчина симпатична, але не дуже здібна та працьовита. Вчиться вона не хоче, оскільки переконана, що завдяки розуму та чесної праці успіху в житті досягти неможливо. Під успіхом Вікторія розуміє «красиве» життя, їй подобаються коштовні речі, смачна їжа, весела музика. Її знайомі «круті» хлопці мають «легкі» гроші, звідки вони беруться, їй байдуже. На прохання «друзів» Вікторія, в якої є «своя кімната» в квартирі батьків, зберігала якісь пакунки, коробки. В неї провели обшук, в пакунках виявилися крадені речі, наркотики, зброю, адже друзі займалися крадіжками з квартир.

Ситуація 14. 17- річний хлопець, учень 11 класу, повертаючись 8 березня о 23 год. з гостей додому й будучи у нетверезому стані, побачив сусіда Н., який спав під дверима власної квартири. Сусід був такий п'яний, що спроби розбудити його виявилися марними. На стук у двері ніхто не відповідав, хлопець витягнув з кишені сусіда ключі, відкрив квартиру й затягнув того у хол. Оглянув квартиру й побачив на серванті золоті вироби, в кишені сусіда знайшовся мобільний телефон, гроші. Все це та дещо інше (на суму 5 тис. грн.) він взяв собі та пішов спати до дому.

Через деякий час в квартирі з'явилася господиня, яка викликала міліцію, сусідка чула й бачила, як Юрій стукав у двері квартири потерпілих. Юрія допитали й він визнав, що заходив у квартиру й взяв чужі речі.

Ситуація 14. 13-річний Степан за попередньою змовою з двома повнолітніми громадянами скориставшись ключем, який знаходився в замку запалення, незаконно заволодів транспортним засобом – автомобілем ВАЗ 2101, який знаходився у автомобільному гаражі на території приватного домогосподарства, чим спричинив матеріальних збитків. Злочин скоїний в нетверезому стані.

Ситуація 15. 14-річний хлопчик, перебуваючи в чужому будинку, куди зайшов з метою поздоровлення з Новим роком, здійснив крадіжку мобільного телефону Nokia 72-10.

Ситуація 16. 14-річний Андрій здійснив крадіжку металолому із подвір'я господаря.

Ситуація 17. 15-річний Сергій проникнувши до будинку громадянина Н. здійснив крадіжку комплектуючих частин.

Ситуація 18. 14-річний Микола за попередньою змовою з неповнолітнім 12-річним Олександром таємно, розбивши віконне скло та зламавши перемички, проник до приміщення кузні, звідки викрав речі, чим спричинили матеріальних збитків на загальну суму 503,25 гривні.

Ситуація 19. Хлопець 14 років, разом з сином співмешканки батька здійснили крадіжку залізних секцій паркану біля кафе.

ДОДАТОК 2. Орієнтовний перелік діагностичних методик для визначення психологічних причин делінквентної поведінки[2]

№ з/п	Методика, спрямованість	Учасники
1.	Тест «Руки» (Hand-Test) Е.Вагнера. Виявляється здатність до прояву відкритої агресії, рівень	Батьки, педагоги,

[2] Психодіагностичні обстеження дітей до 14-віку використовуються тільки з дозволу батьків (опікунів). У навчальних закладах МОН України забороняється використання соціологічного, психологічного інструментарію без відповідної експертної оцінки (наказ МОН України від 20.04.2001 р. № 330Положення про експертизу психологічного, соціологічного інструментарію, що застосовується у навчальних закладах МОН України).

№ з/п	Методика, спрямованість	Учасники
	тривоги, комунікативні зв'язки, значимість соціуму, піддатливість впливу групи.	Підлітки
2.	Анализ семейных взаимоотношений (АСВ) [14]	Батьки
3.	Шкала родительской озабоченности (ШРО) [14]	Батьки
4.	Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Драки (адаптації Р. К. Осницького)	Підлітки
5.	Анкета для виявлення емоційно-особистісних проблем дітей Т. Хельбрюгерель.	Підлітки
6.	Тест батьківсько-дитячих відносин Варги-Століна.	Батьки
7.	Методика «Самооцінки» Дембо-Рубінштейна. Виявляє рівень самооцінки за такими параметрами, як розум, здоров'я, характер, щастя.	Підлітки
8.	Тест фрустраційної толерантності С. Розенцвейга. Отримані результати відображають особливості реагування на фрустрацію, фіксують відхилення від нормального особистісного реагування на фрустрацію.	Підлітки
9.	Особистісний опитувальник А. Айзенк. Виявляються наступні особливості характеру: «екстраверсія» - «інтроверсія» та «нейротизм».	Підлітки
10.	MMPI. Використовується для діагностики особистісних змін. Ефективність використання залежить від здатності обстежуваного до вербальної самооцінки. Тому застосування MMPI доцільно за умови наявності відповідного рівня вербального інтелекту.	Підлітки
11.	Методика парних порівнянь мотивів діяльності учнів (за В. Ф Моргуном). Визначення місця	Підлітки

№ з/п	Методика, спрямованість	Учасники
	мотивації навчання в різних іидвх діяльності школяра та її структури.	
12.	Методика дослідження реального, бажаного та фантастичного бюджетів часу людини (за В. Ф. Моргуном)	Підлітки, бвтьки
13.	Проективні методики: «Малюнок сім'ї» (оцінка внутрісімейних відношень), «Малюнок неіснуючої тварини». Результати методик – це своєрідний «автопортрет», деталі якого мають особистісне значення. За результатами можна робити висновки про емоційну сферу особистості, її потреби, рівень психосексуального розвитку.	Підлітки
14.	Цветовой Тест Отношений (ЦТО), Тест Люшера. Психологічна інтерпретація отриманої низки суб'єктивно обраних кольорів базується на тому, що кожному кольору притаманне певне символічне значення.	Підлітки
15.	Підлітковий Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник (ПДО) Личко. Виявляє акцентуації характеру, тип особистості.	Підлітки

Муліка Катерина Миколаївна
завідувач центру практичної психології і соціальної роботи ПОІППО

Ахіджанян Жанна Суренівна
підполковник міліції, начальник сектору кримінальної міліції у справах дітей УМВС України в Полтавській області

Драч Наталія Володимирівна
методист Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського